

Ευάγγελος Λιβιεράτος¹

Η Ελληνική χαρτογραφία το Β΄ μισό του 19^{ου} αιώνα.

Με αφορμή εικόνες από μια έκθεση χαρτών
για την επέτειο της ενσωμάτωσης της Θεσσαλίας (1881)²

A.

Η χαρτογραφική ιστορία της Ελλάδας του 19^{ου} αι. τέμνεται στα μέσα του αιώνα αυτού από τον χάρτη *Carte de la Grèce* της γαλλικής στρατιωτικής χαρτογραφικής υπηρεσίας, του Dérôt de la Guerre.³ Ο χάρτης τυπώθηκε στο Παρίσι το 1852, σε είκοσι φύλλα, ως το τελικό αποτέλεσμα των γαλλικών επιστημονικών χαρτογραφικών εργασιών πεδίου, που άρχισαν το 1829 στο πλαίσιο της Επιστημονικής Αποστολής (Expédition), η οποία ακολούθησε το εκστρατευτικό στράτευμα κατοχής του στρατηγού Maison στο Μοριά, κατά το πρότυπο της προηγούμενης αντίστοιχης επιχείρησης στην Αίγυπτο.⁴

Μέσα στην τριακονταετία της γαλλικής χαρτογραφικής επιχείρησης στην Ελλάδα, που οδήγησε στον χάρτη του 1852, προηγήθηκε, το 1832, η έκδοση από το Dérôt του χάρτη του Μοριά (*Carte de la Morée*) σε οκτώ φύλλα. Οι δύο χάρτες αποτελούν τους πρώτους επιστημονικά συντεταγμένους χάρτες του ελλαδικού χώρου, από τη σύσταση του κράτους και μέχρι τη δεκαετία του '60 του 19^{ου} αι. Οι γαλλικοί αυτοί χάρτες, γνωστοί ως “της Expédition”,⁵ είναι χάρτες “τοπογραφικού” τύπου σε αντίθεση με τους μέχρι τότε χάρτες “ημι-τοπογραφικού” τύπου,⁶ όπως είναι οι άλλοι αξιοσημείωτοι χάρτες του α΄ μισού του 19^{ου} αι.: στη δεκαετία του '20, των Lapie (Παρίσι, 1826) και Weiss (Βιέννη, 1829) και στη δεκαετία του '30, του Aldenhoven (Αθήνα, 1838).⁷ Ο βαθμός σμίκρυνσης του εδαφικού χώρου στους χάρτες της Expédition, ήδη από τον χάρτη του Μοριά, αλλάζει τα μέχρι τότε δεδομένα στις απεικονίσεις του ελληνικού χώρου εφόσον τώρα το 1 εκατοστό στους χάρτες αυτούς αντιστοιχεί σε 2 χιλιόμετρα στο έδαφος,⁸ έναντι των 4-5 χιλιομέτρων στους χάρτες του Lapie, του Weiss και του Aldenhoven.⁹

Στους τέσσερις χάρτες, οι οποίοι προηγούνται του γαλλικού χάρτη της Ελλάδας του 1852,

¹ Καθηγητής της Πολυτεχνικής Σχολής ΑΠΘ. Πρόεδρος της Επιτροπής της Διεθνούς Χαρτογραφικής Ένωσης για τις Ψηφιακές Τεχνολογίες στη Χαρτογραφική Κληρονομιά.

² Το κείμενο αυτό, χωρίς τις εικόνες, γράφτηκε για τον κατάλογο της έκθεσης *Το Ανατολικό Ζήτημα και η ενσωμάτωση της Θεσσαλίας - Άρτας (1875-1881)*, που οργανώθηκε από τον Δήμο Βόλου στο πλαίσιο των επετειακών εκδηλώσεων για τα 130 χρόνια από την απελευθέρωση του Βόλου, 2 Νοεμβρίου - 10 Δεκεμβρίου 2011. Η έκθεση χαρτών που αναφέρεται στον υπότιτλο προέρχεται από τη συλλογή του Δημήτρη Τσούμα.

³ Ιδρύθηκε το 1688 και σημάδεψε τη χαρτογραφική ιστορία της χώρας μας, πριν, κατά και μετά τη διαμόρφωση και την ίδρυση του νέου ελληνικού κράτους.

⁴ Μετά την Αίγυπτο και τον Μοριά θα ακολουθήσει αντίστοιχη γαλλική επιχείρηση στην Αλγερία.

⁵ Η χάρτες του Peytier (του χαρισματικού στρατιωτικού τοπογράφου, ο οποίος εφάρμοσε πρώτος την επιστημονική χαρτογράφηση στην Ελλάδα), ή του Pelet (διευθυντή του Dérôt από το 1830 μέχρι το 1850). Βλ. Ε. Λιβιεράτος, 2009, *Χαρτογραφικές Περιπέτειες της Ελλάδας, 1821-1919*. Αθήνα: ΕΛΙΑ - ΜΙΕΤ

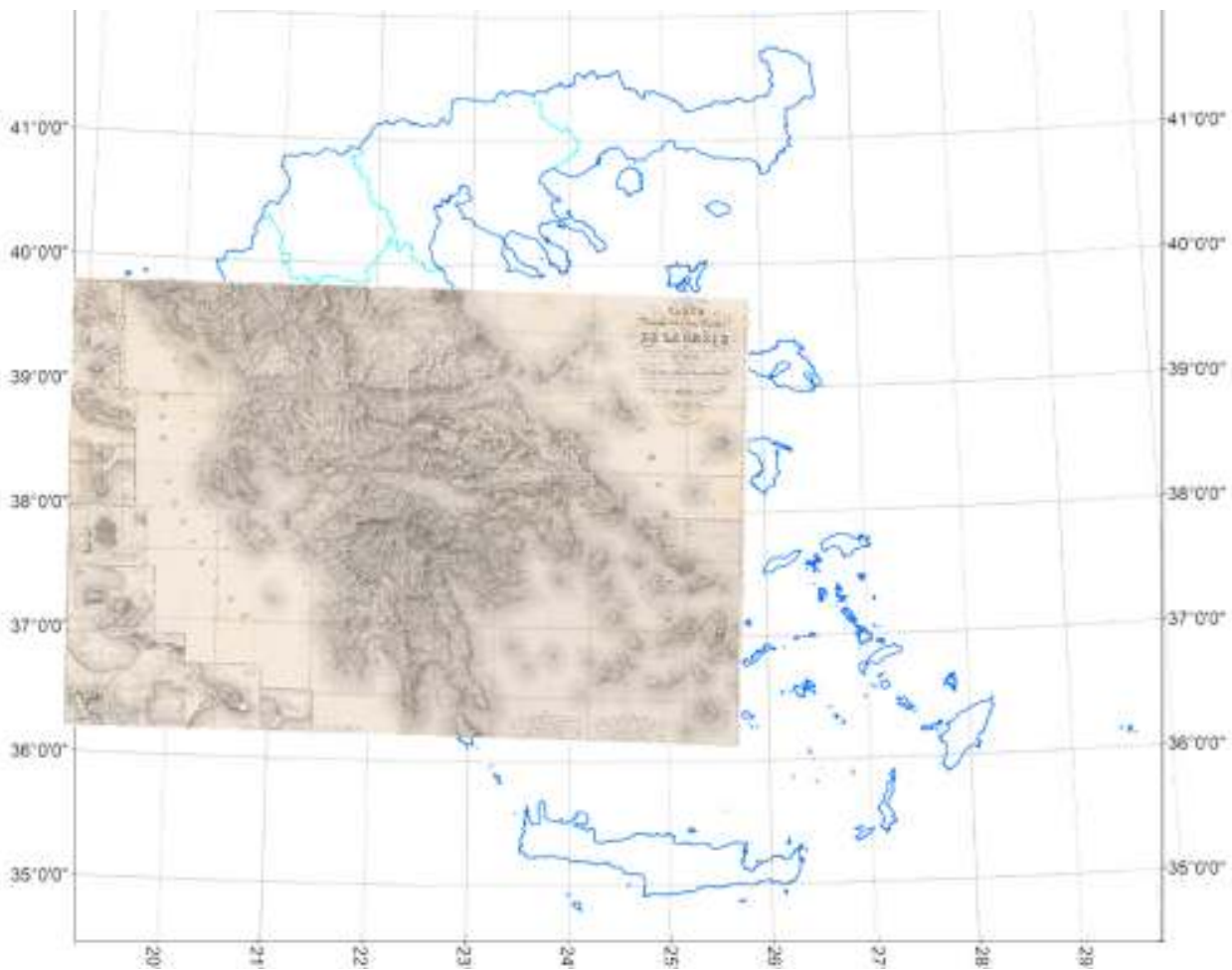
⁶ Με τον όρο «ημι-τοπογραφικός» χαρτογραφικός τύπος (*carte semi-topographique*) νοείται χάρτης, η σύνταξη του οποίου δεν στηρίζεται στην επιστημονική γεωδαιτική μεθοδολογία, κύριο στοιχείο της οποίας είναι ο *τριγωνισμός*, χαρακτηριστικό στοιχείο του χάρτη «τοπογραφικού» χαρτογραφικού τύπου.

⁷ Βλ. Λιβιεράτος, 2009. ό.π.

⁸ Αυτός ο απλός και εποπτικός τρόπος έκφρασης της χαρτογραφικής σμίκρυνσης, που χρησιμοποιείται εδώ (ως κλίμακα *εκατοστό προς χιλιόμετρο*, κατά την αντίστοιχη βρετανική παράδοση της κλίμακας *inch to mile*), π.χ. 1 εκατοστό στο χάρτη να αντιστοιχεί π.χ. σε 1, 2, 3 ή 4 χιλιόμετρα στο έδαφος, ισοδυναμεί με την *αριθμητική* κλίμακα 1:100.000, 1:200.000, 1:300.000 ή 1:400.000. Κατ' αναλογία, το 1 εκατοστό στο χάρτη να αντιστοιχεί σε π.χ. 1, 2 ή 5 εκατόμετρα (100, 200 ή 500 μέτρα) στο έδαφος (κλίμακα *εκατοστό προς εκατόμετρο*), ισοδυναμεί με την αριθμητική κλίμακα 1:50.000, 1:20.000 ή 1:10.000.

⁹ Στον παράγωγο αυτό χάρτη αναφέρονται, ως πηγές, οι χάρτες του Lapie, του Leake, της Expédition και αυστριακών στρατιωτικών χαρτών. Βλ. Λιβιεράτος, 2009, ό.π.

απεικονίζεται ο γεωγραφικός χώρος, που αντιπροσωπεύει κάθε φορά τις γεωπολιτικές επιδιώξεις των εκδοτών τους. Οι δύο πρώτοι της δεκαετίας του '20, του Lapie και του Weiss, που εκδίδονται στο διάστημα μεταξύ της έναρξης της Επανάστασης (1821) και της αναγνώρισης του ελληνικού κράτους (1830), υπονοούν αντίστοιχα γεωπολιτικούς σχεδιασμούς ή σκέψεις της Γαλλίας το 1826 και της Αυστρίας το 1829. Ο γαλλικός χάρτης του Lapie, σε τέσσερα φύλλα, περιλαμβάνει όχι μόνο τον Μοριά, τη Ρούμελη και τις Κυκλάδες, τα μείζονα γεωγραφικά "θέατρα" της Επανάστασης, στα οποία θα οριστεί το νέο κράτος του 1830, αλλά και τα Επτάνησα, τη Θεσσαλία και την Ήπειρο (όχι όμως τη Μακεδονία και την Κρήτη), περιοχές, οι οποίες αποτελούσαν το 1826 μια γαλλική εκδοχή για το υπό δημιουργία ελληνικό κράτος (Εικ. 1). Ο αυστριακός χάρτης του Weiss, σε εικοσιένα φύλλα, διαφορετικής γεωπολιτικής επιδίωξης εκείνη την εποχή (1829), από εκείνης που υπονοείται στο γαλλικό χάρτη του 1826, απεικονίζει το σύνολο των ευρωπαϊκών περιοχών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, στις οποίες περιλαμβάνονται όλες οι εκτάσεις όπου θα απλωθεί αργότερα ο γεωγραφικός χώρος της εθνικής ολοκλήρωσης στο πλαίσιο της Μεγάλης Ιδέας, όπως θα προδιαγραφεί το 1844 από τον Ιωάννη Κωλέττη.¹⁰

Εικ. 1. Dérôt, 1826 (ο χάρτης του Lapie).

Στους δύο επόμενους χάρτες της δεκαετίας του '30, ο μεν γαλλικός της Expédition (1832) περιορίζεται αυστηρά στο Μοριά, ενώ ο "ελληνικός" του Aldenhoven (1838) υπαινίσσεται με επι-

¹⁰ Στην Εθνοσυνέλευση, η ιστορική περί «αυτοχθόνων» και «ετεροχθόνων» ομιλία του, 14 Ιανουαρίου 1844. Για το πλήρες κείμενο βλ. Επαμ. Κυριακίδης, 1892, *Ιστορία του σύγχρονου ελληνισμού 1832-1892*, Αθήνα: Εκδόσεις Ιγγλέση, σελ. 494-500. Ο Κωλέττης χρησιμοποιεί γεωγραφική αναφορά για να «εικονογραφήσει» τη Μεγάλη Ιδέα στην ιστορική του ομιλία: «Διά την γεωγραφικήν αυτής θέσιν η Ελλάς είναι το κέντρο της Ευρώπης. Ισταμένη και έχουσα εκ μεν δεξιών την Ανατολήν, εξ αριστερών δε την Δύσιν προώρισται να φωτίση δια της αναγεννήσεως αυτής την Ανατολήν ως δια της πτώσεως αυτής εφώτισε την Δύσιν».

σημότητα την πρώτη φάση της ελληνικής διεκδίκησης του γεωγραφικού χώρου της *εθνικής ολοκλήρωσης*. Ο γαλλικός χάρτης του Μοριά, σε οκτώ φύλλα, περιορίζεται στην Πελοπόννησο, τα νησιά του Αργοσαρωνικού και σε μερικά των Κυκλάδων (Εικ. 2). Ο χώρος που απεικονίζει, αντανακλά τη γαλλική πολιτική και εκείνη των άλλων δύο Μεγάλων Δυνάμεων, τα τέλη της δεκαετίας του '20, η οποία φαίνεται ότι δεν ευνοεί τα πιο εκτεταμένα γεωγραφικά σχέδια του Καποδίστρια, όπως τα ευνοούσε η Γαλλία, πιο γενναιόδωρα, το 1826. Ο χάρτης αυτός, αφού εκδόθηκε στο Παρίσι το 1832, στάλθηκε στην Ελλάδα το 1834 σε μόλις 100 αντίτυπα, για τις ανάγκες του νέου κράτους.

Εικ. 2. Dérôt, 1832 (ο χάρτης του Μοριά, του Peytier ή της Expédition). Η οριογραμμή του 1832.

Ο “ελληνικός” χάρτης του γερμανού Aldenhoven, του 1838, ως ο δίγλωσσος (στα ελληνικά και γαλλικά) *Χάρτης του Βασιλείου της Ελλάδος*, σε οκτώ φύλλα, είναι ένα “δώρο” στον Όθωνα του στρατιωτικού τοπογράφου και περιηγητή από την Κολωνία. Απεικονίζει όχι μόνο το νέο κράτος, όπως οριοθετήθηκε στη Σύνοδο του Λονδίνου, αλλά και το πρώτο μέρος του γεωγραφικού οράματος της *εθνικής ολοκλήρωσης*, μόλις έξι χρόνια πριν την ιστορική ομιλία του Κωλέττη, εφόσον περιλαμβάνονται και περιοχές εκτός των ορίων του νέου κράτους, όπως τα Επτάνησα, η Θεσσαλία, η Ήπειρος και η Κρήτη (σε ένθετο πλαίσιο). Ο χάρτης συντάχθηκε και εκτυπώθηκε στο βασιλικό λιθογραφείο στην Αθήνα και η συμμετοχή του Andreas Forster στην έκδοση του χάρτη,¹¹ με την ιδιότητα του υπουργικού γραμματέα στην *επί του Βασιλικού Οίκου και των Εξωτερικών Σχέσεων Γραμματεία*, δείχνει ότι ο “επίσημος” χάρτης του Βασιλείου οπτικοποιεί πλέον το θέμα του διεκδικούμενου “εθνικού ζωτικού χώρου”, ήδη από το 1838 (Εικ. 3).

¹¹ Με τη συμβολή των Α. Forster (πρώτου διευθυντή του βασιλικού λιθογραφείου το 1835), Α. Hüber και των Ι. Μαρκοδήμου, Χρ. Χριστοδούλου και Ι. Σάρκα.

Εικ. 3. Aldenhoven, 1838.

B.

Ο γαλλικός χάρτης της Ελλάδας του 1852 (Εικ. 4) ολοκληρώνει την ελληνική χαρτογραφική περίοδο του α΄ μισού του 19^{ου} αι. απεικονίζοντας με αυστηρότητα το χώρο εντός των πρώτων συνόρων του νέου κράτους, αφήνοντας ένα “πιθανό παράθυρο” στα Επτάνησα (θα ενσωματωθούν 12 χρόνια αργότερα). Δεν αφήνει περιθώρια για άλλες γεωγραφικές διευρύνσεις με άλλες περιοχές του “ζωτικού χώρου” της εθνικής ολοκλήρωσης (Θεσσαλία, Ήπειρος, Κρήτη, Μακεδονία), όπως απεικονίζονται στους χάρτες του 1826, του 1829 και του 1838.

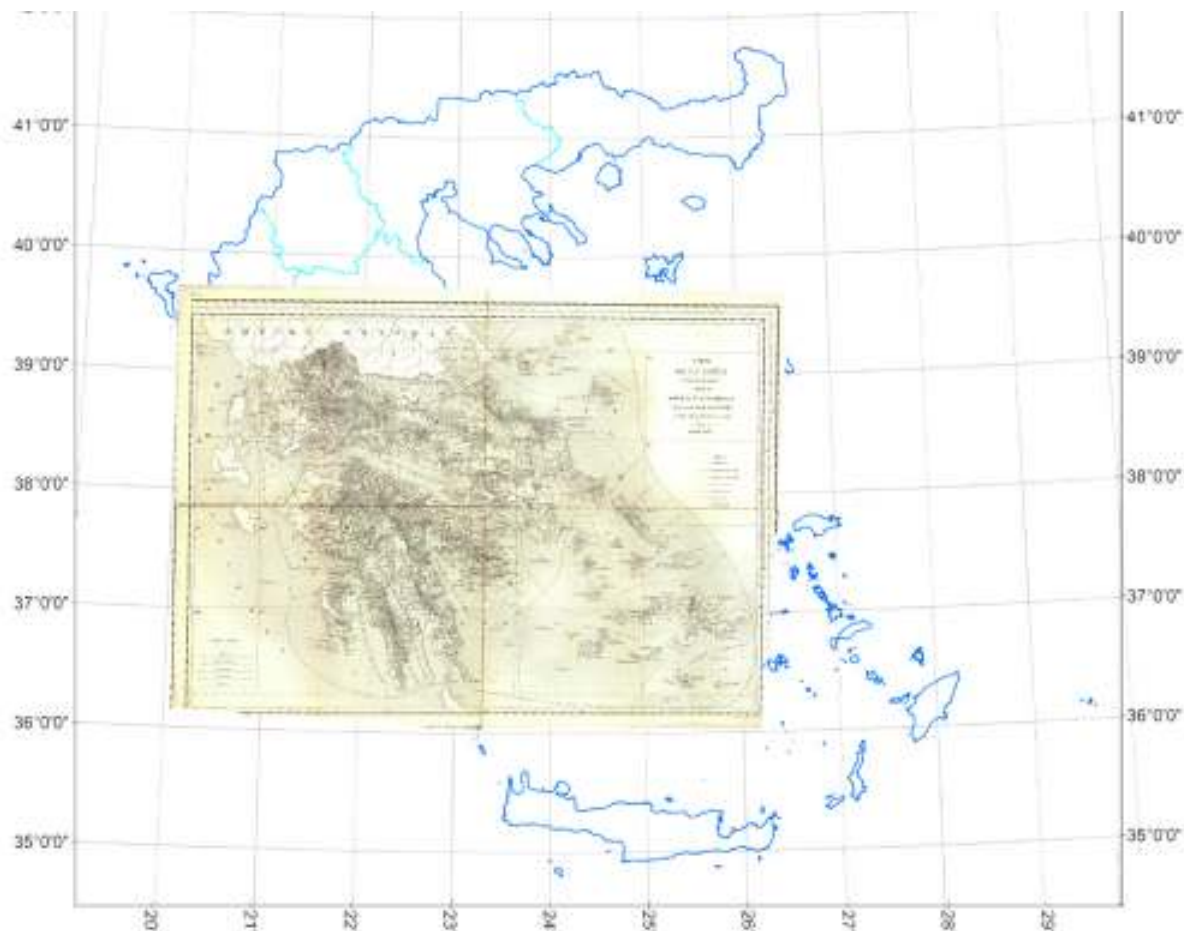
Το 1852, βρισκόμαστε ήδη στις παραμονές του Κριμαϊκού Πολέμου (1853-1856) και των εξεγέρσεων στη Θεσσαλία του 1854, ενώ το 1853 ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος εκδίδει σε συνοπτική μορφή την *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των νεοτέρων*, μια δεκαετία μετά τη συναγωγή της *Μεγάλης Ιδέας* από την ομιλία του Κωλέττη.¹² Το 1853 εκδίδεται, σε άτλαντα, ο χάρτης της Ελλάδας του Kierpert (με τη Θεσσαλία, Ήπειρο και τα Επτάνησα), εκτός των ορίων του τότε Βασιλείου (Εικ. 5).

Η δεκαετία του '50 στην Ελλάδα του 19^{ου} αι. είναι μια σχετικά σταθερή περίοδος, με μόνο τέσσερις κυβερνήσεις,¹³ σε σύγκριση με τις επόμενες εξαιρετικά παραγμένες δύο δεκαετίες του

¹² Ο Παπαρρηγόπουλος είχε εκδώσει την πρώτη του μελέτη το 1843, απάντηση στον Φαλμεράγιερ, *Περί της εποικήσεως σλαβικών τινών φυλών εις την Πελοπόννησον*, επανέκδοση 2004, Αθήνα: Δ. Ν. Καραβία - Αναστατικές Εκδόσεις, ενώ το 1847 διετέλεσε εκδότης της φιλικής προς τον Κωλέττη εφημερίδας «Εθνική». Τη δεκαετία του '40 εκδίδονται και οι «εθνογραφικοί» χάρτες (βλ. επόμενα), με ελληνικό ενδιαφέρον, των Šafařík (1842) και Boué (1847), βλ. Η. R. Wilkinson, 1951, *Maps and Politics: A Review of the Ethnographic Cartography of Macedonia*, Liverpool: University Press. Με τους χάρτες αυτούς εγκαινιάζεται η «εθνογραφική χαρτογράφηση» γεωγραφικών χώρων της ελληνικής εθνικής ολοκλήρωσης, βλ. Ε. Λιβιεράτος, 2004, «Εθνογραφικές απεικονίσεις της Μακεδονίας του 19^{ου} αι.: Θύματα ή θύτες της χαρτογραφίας;», στο *Χαρτογραφώντας τη Μακεδονία*, επιμ. Ι. Μιχαηλίδης, Ε. Λιβιεράτος, Θεσσαλονίκη: Δημοτική Βιβλιοθήκη, Μουσείο Μακεδονικού Αγώνα, Εθνική Χαρτοθήκη

¹³ Το 1856 προσαρτάται τμήμα του όπλου του Μηχανικού στην τοπογραφική υπηρεσία και επιθεώρηση μεταλλείων του

'60 και του '70 κατά τις οποίες, αντίστοιχα, εναλλάσσονται είκοσι και δεκαεπτά κυβερνήσεις.

Εικ. 4. Dérôt, 1852.

Από τη δεκαετία του '60, όταν και ενσωματώθηκαν τα Επτάνησα στο ελληνικό κράτος (1864), άρχισαν να συγκεκριμενοποιούνται στο κρατικό οικοδόμημα και την κοινωνία, με πιο μεθοδικό και συστηματικό τρόπο, οι ιδέες της *εθνικής ολοκλήρωσης* στο πλαίσιο της *Μεγάλης Ιδέας*. Από τότε, οι ιδέες της *εθνικής ολοκλήρωσης* καλλιεργήθηκαν και καθιερώθηκαν ως κυρίαρχες στην ελληνική κοινωνία, στο υπόλοιπο του 19^{ου} και τις αρχές του 20^{ου} αι. Σημαντική ήταν και η επιρροή του έργου του Παπαρρηγόπουλου, περί της *Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους*, σε σειρά τόμων που εκδόθηκαν από το 1860 μέχρι το 1874. Η έννοια της *εθνικής ολοκλήρωσης* και η συμπίκνωσή της στη *Μεγάλη Ιδέα*, εκτός από τα προφανή εθνικά ιδεολογικά συμφραζόμενα, περιέχει και σαφείς γεωγραφικές αναφορές, οι οποίες συγκεκριμενοποιούν “επί του εδάφους” τη νομιμοποιημένη από την ιστορία, όπως τη θεμελιώνει ο Παπαρρηγόπουλος, επέκταση της Ελλάδας.¹⁴

υπουργείου Οικονομίας. Αντί της προώθησης του κτηματολογίου, που αποτελεί ζητούμενο από τον Καποδίστρια (1828) και τους Κωλέττη - Maurer (1834), εισάγεται στη χώρα ο θεσμός των “υποθηκοφυλακείων”. Το 1857 η Διεθνής Επιτροπή των τριών Εγγυητριών Δυνάμεων (Βρετανίας, Γαλλίας, Ρωσίας) ελέγχει το κατά πόσον υπάρχει η δυνατότητα της χώρας να ανταποκριθεί στις υποχρεώσεις της σχετικά με το δάνειο, που συνήψε το νέο κράτος το 1832, που έθετε ως εγγύηση τις εθνικές γαίες. Από τον έλεγχο της Διεθνούς Επιτροπής γίνεται, το 1859, για πρώτη φορά ευρύτερα γνωστό το σοβαρό πρόβλημα των αθρόων καταπατήσεων των εθνικών γαιών, το οποίο κρατούν στο σκότος όλες οι μέχρι τότε κυβερνήσεις με συνέπεια τη συνεχή μείωση των εκτάσεων που είχαν περιέλθει στη δημόσια περιουσία μετά το τέλος της τουρκοκρατίας. Το 1860 προσαρτάται τμήμα του Μηχανικού στην υπηρεσία των Δημοσίων Έργων του υπουργείου των Εσωτερικών. Βλ. Λιβιεράτος, 2009, ό.π.

¹⁴ Στη δεκαετία του '60 κυκλοφορούν, το 1861, ο «εθνογραφικός» χάρτης (βλ. επόμενα) του Lejean, *Carte Ethnographique de la Turquie d'Europe et des États Vassaux Autonomes* και το 1867 εκείνος των «...απτόητων» δεσποινίδων Georgina Muir Mackenzie και Adelina Paulina Irby, *Map of the South Slavonic Countries*, (βλ. Wilkinson, 1951, ό.π.) με δυσμενείς απόψεις για την ελληνική *Μεγάλη Ιδέα* και τα γεωγραφικά συμφραζόμενα της *εθνικής ολοκλήρωσης*. Το δυσμενές «εθνολογικό» και «εθνογραφικό» διεθνές περιβάλλον της εποχής, για τις ελληνικές εθνικές ιδέες, όπως φαί-

Εικ. 5. Kiepert, 1853.

Όμως, οι γεωγραφικές έννοιες, όπως συγκεκριμενοποιούνται “επί του εδάφους”, αποκτούν την καθοριστική εποπτική τους μορφή στις “εικόνες της γεωγραφίας”, που δεν είναι άλλο από τις χαρτογραφικές απεικονίσεις, δηλαδή τους χάρτες! Μετά τον γαλλικό χάρτη του 1852 καμιά άλλη ενδογενής χαρτογραφική δραστηριότητα δεν αναπτύσσει το ελληνικό κράτος, εκτός βέβαια από τις ιδιωτικές εκδοτικές παραγωγές και αναπαραγωγές, παιδαγωγικού και εγκυκλοπαιδικού τύπου, όπως είναι χάρτες σε Άτλαντες και παρεμφερή έντυπα,¹⁵ συνθέσεις “παράγωγες” ξένων προτύπων. Από την άλλη πλευρά, συνεχίζονται από ξένους τα ανεξάρτητα χαρτογραφικά προγράμματα πεδίου, όπως είναι η περίπτωση της τοπογραφικής αποτύπωσης των περικών της Αττικής το 1862 από τον Ε. Curtius και τον C. von Stranz,¹⁶ η οποία θα εκδοθεί σε χάρτη επτά φύλλων το 1868.¹⁷ Τη δεκαετία του ’60 εισάγεται στη χώρα η ειδικότητα των “γεωμετρών” (1863), η οποία μετονομάζεται σε “χωρομετρών” το 1867.¹⁸

Η πολιτική αστάθεια συνεχίζεται και τη δεκαετία του ’70, ανάμεσα στην ένταση και τα πάθη του Ανατολικού Ζητήματος,¹⁹ με τους “εθνολογικούς” - “εθνοκρατικούς” ανταγωνισμούς, που

νεταί και στους σχετικούς χάρτες της δεκαετίας του ’40, ενισχύεται από το έργο του Φαλμεράγιερ της προηγούμενης δεκαετίας, στο οποίο απαντά ο Παπαρρηγόπουλος. Παρεμβατικό ρόλο στο θέμα αυτό, προς το διεθνές κοινό, παίζει και το γαλλόφωνο αθηναϊκό περιοδικό *Spectateur de l’Orient*, στα μέσα της δεκαετίας του ’50, το οποίο διευθύνει ο Παπαρρηγόπουλος (βλ. π.χ. τα άρθρα με τίτλο «De l’impopularité de la cause grecque en Occident»).

¹⁵ Βλ., ανάμεσα σε άλλα, π.χ. τον Χάρτη της Ελλάδος, εκ του Άτλαντος του Ηρ. Λαζαρίδου, Αθήνα, 1860.

¹⁶ Καθηγητής της αρχαιολογίας στο Göttingen και από το 1863 καθηγητής στο Βερολίνο, ο πρώτος και ταγματάρχης τοπογράφος του πρωσικού Επιτελείου ο δεύτερος.

¹⁷ Ως χάρτες της *Τοπογραφίας των Αθηνών: Atlas von Athen* των Ernst Curtius και Johann A. Kaupert, Βερολίνο, D. Reimer, 1878.

¹⁸ Με την ίδρυση το 1863 του «Καθημερινού» τμήματος (μετονομάζεται σε «Βιοτεχνικό» το 1867) στο «Σχολείο Τεχνών». Βλ. Λιβιεράτος, 2009, ό.π.

¹⁹ Βλ. Ε. Βόγλη, 2003, «Σύντομη επισκόπηση του Ανατολικού Ζητήματος κατά τον 19^ο αι.: Το ενδιαφέρον για τις ευρω-

υποδαυλίζονται απ' αυτό και απεικονίζονται στους ευρύτατα διαδεδομένους “εθνογραφικούς” χάρτες της εποχής.²⁰ Η γερμανική χαρτογραφική δραστηριότητα συνεχίζεται και σ' αυτή την ταραγμένη δεκαετία, με επίκεντρο το αθηναϊκό παράρτημα του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου, το οποίο ιδρύεται στην πρωτεύουσα το 1874. Το 1875, χρονιά του ρωσοτουρκικού πολέμου και της ελληνικής επιστράτευσης για το αναζωπυρωμένο “Θεσσαλικό”,²¹ αρχίζουν οι υψηλού επιστημονικού και τεχνικού επιπέδου λεπτομερείς πρωσικές τοπογραφικές αποτυπώσεις του λεκανοπεδίου Αττικής και των αρχαιολογικών χώρων εκεί, από ομάδα στρατιωτικών, με επικεφαλής τον λοχαγό τοπογράφο του πρωσικού στρατού J. A. Kaupert. Οι γερμανικές, τοπικής έκτασης, “τοπογραφικές” χαρτογραφήσεις, που οδηγούν στην σύνταξη τριάντα δύο φύλλων σε σμίκρυνση 1 εκατοστού στο χάρτη να αντιστοιχεί σε 250 μέτρα στο έδαφος, τεσσάρων επιπλέον φύλλων σε σμίκρυνση 1 εκατοστού στο χάρτη προς 125 μέτρα στο έδαφος και ένα φύλλο (των Θηβών) σε σμίκρυνση 1 εκατοστού προς 500 μέτρα,²² είναι οι πρώτες που πραγματοποιούνται στην Ελλάδα, από το 1852, έτος έκδοσης του χάρτη της Ελλάδας του Dérôt, μέχρι τη χαρτογράφηση, στη Θεσσαλία το 1881, της οριοθέτησης της νέας ελληνικής μεθορίου από τον J. C. Ardagh και τις περιορισμένες ελληνικές χαρτογραφήσεις στη νότια Θεσσαλία του ανθυπολοχαγού Αλέξανδρου Ν. Μαυροκορδάτου το 1887-1889.²³

Ενώ λοιπόν, στην Ελλάδα του Β΄ μισού του 19^{ου} αι., είναι εξαιρετικά περιορισμένη η “πρωτογενής” χαρτογραφία, στην οποία κατά κανόνα υπάγονται οι τοπογραφικοί χάρτες, που προέρχονται άμεσα από αποτυπώσεις επί του εδάφους (όπως ήταν π.χ. της *Expédition*, το Α΄ μισό του αιώνα) αντίθετα, στη δεκαετία του '70, ανθούν οι “εθνογραφικοί” χάρτες,²⁴ που σχετίζονται με τη χαρτογραφία της *εθνικής ολοκλήρωσης* και των οραμάτων του “ζωτικού χώρου” εκτός του μικρού Βασιλείου. Στην ξένη σημαντική παραγωγή “εθνογραφικών” χαρτών με ελληνικό ενδιαφέρον, στο πλαίσιο του Ανατολικού Ζητήματος,²⁵ περίοπτη θέση κατέχει ο διάσημος Heinrich Kiepert (1818-1899).²⁶ Το 1865, διευθυντής του τοπογραφικού τμήματος της πρωσικής στατιστικής υπηρεσίας, συνεχίζει τα ταξίδια που είχε αρχίσει παλιότερα.²⁷ Αποτέλεσμα των ταξιδιών

παϊκές κτήσεις της Τουρκίας», στο *Φύλλα Χάρτη Βόρειας Ελλάδας. Η πρώτη απεικόνιση, τέλη 19^{ου} - αρχές 20^{ου} αι.*, Ε. Λιβιεράτος (επιμ.), Θεσσαλονίκη: Εθνική Χαρτοθήκη. Επίσης, σχετικά με το Μακεδονικό, βλ. Β. Κ. Γούναρης, «Εθνικές διεκδικήσεις, συγκρούσεις και εξελίξεις στη Μακεδονία, 1870-1912», Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μουσείου Μακεδονικού Αγώνα, στο διαδίκτυο (επίσκεψη, 26/9/2011): <http://www.imma.edu.gr/imma/history/09.html>.

²⁰ Για περισσότερα, βλ. Ε. Λιβιεράτος, 2004, ό.π.

²¹ Η εξέγερση των Θεσσαλών το 1854, με την ευκαιρία του Κριμαϊκού Πολέμου, απέτυχε λόγω της βίαιης αγγλογαλλικής στρατιωτικής καταστολής των ελληνικών προθέσεων εισβολής στη Θεσσαλία. Είχε προηγηθεί το 1841 η επίσημη άγνοια εξέγερσή τους (όπως και των Κρητικών), κατά τη διάρκεια του τουρκοαιγυπτιακού πολέμου.

²² Οι υψηλής ποιότητας χάρτες της γερμανικής χαρτογράφησης της Αττικής θα εκδοθούν στη Γερμανία το 1884 ως *Karten von Attika* του J. A. Kaupert. Ως Άτλας, τυπώθηκαν στη Στουτγάρδη και εκδόθηκαν στο Βερολίνο από τον D. Reimer (Ernst Vohsen) το 1900.

²³ Συμμετείχε στις γερμανικές χαρτογραφήσεις της Αττικής, ήταν επικεφαλής των καθαρά ελληνικών χαρτογραφήσεων στη Θεσσαλία (1887-1889) και συγγραφέας πολυσέλιδου τοπογραφικού εγχειριδίου (1888). Έλαβε μέρος στις συστηματικές χαρτογραφικές εργασίες που άρχισαν στη χώρα μετά την άφιξη της αυστριακής στρατιωτικής αποστολής στην Ελλάδα (1889).

²⁴ Βλ. Λιβιεράτος, 2004, ό.π.

²⁵ Οι εθνογραφικοί χάρτες με μεγάλο ελληνικό ενδιαφέρον εστιάζονται στην περίοδο γύρω από τις δύο σημαντικές για την περιοχή συνόδους, εκείνων της Κωνσταντινούπολης (1876) και του Βερολίνου (1878), από τις οποίες προήλθε και ο πρώτος πυρήνας-αναφοράς των εθνογραφικών χαρτών, όπως είναι π.χ. οι χάρτες του Kiepert (1876), του Stanford (1877), του Synvet (1877) ή του Sax (1878). Των χαρτών αυτών, αφού προηγηθεί ένα πρώτο κύμα, τις δύο πρώτες δεκαετίες του Β΄ μισού του 19^{ου} αι., με αντιπροσωπευτικότερους εκείνους των Šafařík, Boué, Lejean και Mackenzie-Ingby, θα ακολουθήσει, περί την τελευταία δεκαεπταετία του αιώνα, η δυναμική και με «νέες ιδέες» στο αντικείμενο, σερβική σχολή με κύριο εκπρόσωπο τον Gorčenić (1889), η ηχηρή ελληνική απάντηση του Νικολαΐδη (1899) και η εξίσου δυναμική βουλγαρική «εθνογραφική χαρτογραφική αντεπίθεση» με τον Kānčev (1900). Βλ. Wilkinson, 1951, Λιβιεράτος, 2004, ό.π.

²⁶ Το 1845 διευθύνει, ως χαρτογράφος, το Γεωγραφικό Ινστιτούτο της Βαϊμάρης. Η πρώτη του επιστημονική εργασία είναι του 1846, ο *Τοπογραφικός Ιστορικός Άτλας της Ελλάδος και οι Ελληνικές Αποικίες* σε είκοσι τέσσερα φύλλα, που ξανατυπώνεται σε δεκαπέντε φύλλα το 1872. Με περίπου 400 χαρτογραφικά έργα, ένα μεγάλο μέρος των οποίων περιλαμβάνεται σε επιστημονικές του δημοσιεύσεις, ο Kiepert έτυχε ευρύτατης φήμης και αναγνώρισης (βλ. Ε. Λιβιεράτος, 2001, «Εισαγωγικά σχόλια στη γερμανική χαρτογραφική συμβολή από την Αναγέννηση στη νεώτερη εποχή», στο *Γερμανοί χαρτογραφούν την Ελλάδα, από τον 16^ο στον 19^ο αιώνα*. Θεσσαλονίκη: Εθνική Χαρτοθήκη).

²⁷ Το 1841-1843 στην Παλαιστίνη, τη Μικρά Ασία και την Ελλάδα και σε άλλες περιοχές της νοτιοανατολικής Ευρώπης, ενώ πραγματοποιεί και άλλα το 1870, 1871 και 1888.

αυτών είναι και ο εθνογραφικός *Χάρτης της Ευρωπαϊκής Ανατολής* του 1876.

Την περίοδο αυτή έχουμε, από τον Kierpert, τον *Άτλαντα της Ελλάδας*, τις εθνογραφικές απεικονίσεις με ιδιαίτερο ελληνικό ενδιαφέρον και τον σημαντικό δίφυλλο χάρτη της Θεσσαλίας και Ηπείρου, *Carte de l'Épire et Thessalie*, που εκδόθηκε στο Βερολίνο το 1871, τη χρονιά της έναρξης συστηματικών διανομών των εθνικών γαιών. Ο χάρτης της Θεσσαλίας και της Ηπείρου του 1871 (Εικ. 6), σε σμίκρυνση 1 εκατοστό στο χάρτη προς 5 χιλιόμετρα στο έδαφος, αναθεωρείται και επανεκδίδεται το 1880, με αναφορές στις ελληνοτουρκικές συνοριακές προτάσεις του Συνεδρίου του Βερολίνου (1878) και επανεκδίδεται το 1897, έτος του ατυχούς ελληνοτουρκικού πολέμου, με τη χάραξη της νέας, ελαφρά διαφοροποιημένης, συνοριακής γραμμής που επέβαλε η συνθήκη της Κωνσταντινούπολης.

Εικ. 6. Kierpert, 1871. Ήπειρος, Θεσσαλία και τμήμα της Μακεδονίας.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η σχέση του Kierpert με τον Κωνσταντίνο Παπαρρηγόπουλο, στο πλαίσιο των δραστηριοτήτων του έλληνα ιστορικού στον αθηναϊκό *Σύλλογον προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων*, που ιδρύεται το 1869. Η πιεστική, αλλά και ουσιαστική, παρέμβαση του Παπαρρηγόπουλου προς τον κορυφαίο και με επιρροή γερμανό γεωγράφο-χαρτογράφο, στο περιβάλλον του Συνεδρίου του Βερολίνου για το Ανατολικό Ζήτημα, απέδωσε θετικούς για την Ελλάδα χαρτογραφικούς καρπούς. Το 1877 αλληλογραφεί μαζί του για την έκδοση εθνογραφικών-εθνοκρατικών χαρτών σύμφωνα με τις ελληνικές απόψεις για το Ανατολικό Ζήτημα. Η πίεση του Παπαρρηγόπουλου στον Kierpert, όπως τεκμηριώνεται στη σχετική αλληλογραφία τους,²⁸ αποδίδει τον σχετικά ευνοϊκό για την Ελλάδα “εθνοκρατικό” χάρτη με τίτλο *Πίναξ*

²⁸ Όπως προκύπτει από την αλληλογραφία Παπαρρηγόπουλου - Kierpert (π.χ. Οκτώβριος 1877, Φεβρουάριος 1878), ο έλληνας ιστορικός άσκησε επίμονη πίεση στον γερμανό γεωγράφο παραθέτοντας ιστορικά επιχειρήματα, ώστε ακόμα και οι χρωματισμοί στους χάρτες του να είναι συμβολικά συμβατοί με τις ελληνικές απόψεις. Βλ. Λιβιεράτος, 2009, ό.π.

των *Ελληνικών Χωρών μετά των Παρακείμενων Αλβανικών, Σλαυικών και Ρουμανικών*, που απεικονίζει ένθετα και την Κύπρο και θα εκδοθεί στο Βερολίνο το 1878. Ο χάρτης αυτός αποτελεί στην πραγματικότητα αναθεώρηση λίγο προγενέστερου “εθνογραφικού” χάρτη με αντίθετο περιεχόμενο για τα ελληνικά συμφέροντα.²⁹

Την κρίσιμη χρονιά του 1878, εκδίδεται η ελληνική επιτελική σειρά φύλλων χάρτη, με τίτλο *Γενικόν Επιτελείον 1878*, (Εικ. 7), με την απεικόνιση των βόρειων περιοχών, εκτός της τότε ελληνικής επικράτειας (Θεσσαλία, Ήπειρος, Μακεδονία).³⁰ Ο χάρτης αυτός, ως σύνθεση και περιεχόμενο είναι παράγωγος του λεγόμενου “πρόχειρου” αυστριακού στρατιωτικού χάρτη της κεντρικής Ευρώπης και των Βαλκανίων,³¹ γνωστού και ως χάρτη του von Scheda, (Εικ. 8), στη σμίκρυνση 1 εκατοστό στο χάρτη προς 3 χιλιόμετρα στο έδαφος.³² Οι ελληνικοί επιτελικοί χάρτες του 1878 είναι σμικρυνμένοι κατά 1,4 φορές ως προς τα αυστριακά πρότυπά τους, εφόσον το 1 εκατοστό αντιστοιχεί σε 4,2 χιλιόμετρα στο έδαφος. Είναι αξιοσημείωτη η χρονική σύμπτωση της έκδοσης του χάρτη αυτού, με τις σε βάρος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας εξελίξεις του ρωσοτουρκικού πολέμου, (1877-1878),³³ και με το Συνέδριο του Βερολίνου.

Οι εξελίξεις είναι πια ραγδαίες. Η πίεση που ασκείται στην κυβέρνηση Κουμουνδούρου για στρατιωτική διεκδίκηση της Θεσσαλίας, της Ηπείρου και της Μακεδονίας είναι μεγάλη. Ο ελληνικός στρατός εισβάλλει στη Θεσσαλία, στο Δομοκό, την ημέρα της ανακωχής του ρωσοτουρκικού πολέμου, με αξιόλογη δύναμη υπό τον αντιστράτηγο Σκαρλάτο Σούτσο και αρχηγό του Επιτελείου τον συνταγματάρχη Ιφικράτη Κοκκίδη.³⁴ Παρότι ο μεγάλος ενθουσιασμός των τοπικών πληθυσμών οδήγησε σε εξέγερση, οι διεθνείς συγκυρίες δεν ήταν ευνοϊκές και ελληνικός στρατός ανακλήθηκε από το Δομοκό σχεδόν αμέσως. Ένα μήνα μετά τη ρωσοτουρκική ανακωχή και την ελληνική εισβολή στη Θεσσαλία, η Ρωσία επέβαλε τη Συνθήκη του Αγίου Στεφάνου,³⁵ αρνητική για τα ελληνικά εθνικά προσδοκώμενα, αλλά και για τα συμφέροντα των άλλων Μεγάλων Δυνάμεων, οι οποίες οδήγησαν τη Ρωσία, μόλις τέσσερις μήνες μετά, στο Συνέδριο του Βερολίνου,³⁶ καταργώντας έτσι *de facto* τη Συνθήκη του Αγίου Στεφάνου. Τα “κέρδη” για την Ελλάδα ήταν η άμεση διατήρηση του *status quo* της Μακεδονίας και της Θράκης, νότια της Ροδόπης,³⁷ και η ειδική απόφαση για έναρξη διαπραγματεύσεων μεταξύ της Ελλάδας και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας για την παραχώρηση στην πρώτη εδαφών της Θεσσαλίας και της Ηπείρου.³⁸

Οι ελληνοτουρκικές διαπραγματεύσεις, για την παραχώρηση στην Ελλάδα θεσσαλικών και ηπειρωτικών εδαφών, άρχισαν στις 25 Ιανουαρίου 1879 με τη Διάσκεψη της Πρέβεζας και ήταν ιδιαίτερα επίπονες, μέχρι την τελική υπογραφή της συνθήκης, στις 20 Ιουνίου 1881. Σύμφωνα με αυτήν, η Ελλάδα αποκτούσε τη Θεσσαλία, εκτός από την περιοχή της Ελασσόνας, καθώς και την επαρχία της Άρτας. Η υπόλοιπη Ήπειρος παρέμεινε στην Οθωμανική αυτοκρατορία. Η ενσωμάτωση της Θεσσαλίας και της περιοχής της Άρτας στο ελληνικό κράτος είναι γεγονός κρίσιμης σημασίας, όχι μόνο επειδή είναι το δεύτερο μεγάλο βήμα προς την *εθνική ολοκλήρωση*, μετά την

²⁹ Βλ. Λιβιεράτος, 2001 και 2009, ό.π.

³⁰ Η εκτύπωση γίνεται στο λιθογραφείο του Κ. Γ. Κόλμαν των Αθηνών.

³¹ Για τις αυστρουγγρικές γεωπολιτικές επιδιώξεις στις ευρωπαϊκές περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, βλ. τη σύνοψη του Γ. Στεφανίδη, 2003, «Η ‘Δυαδική Μοναρχία’ της Αυστροουγγαρίας και η νοτιοανατολική Ευρώπη, 1875-1914», στο *Φύλλα Χάρτη Βόρειας Ελλάδας. Η πρώτη απεικόνιση, τέλη 19^{ου} - αρχές 20^{ου} αι.*, Ε. Λιβιεράτος (επιμ.), Θεσσαλονίκη: Εθνική Χαρτοθήκη.

³² Τους χάρτες της «πρόχειρης» αυτής σειράς (ή χάρτες 1:300.000), αρχικά σε εβδομήντα δύο φύλλα και αργότερα σε διακόσια επτά φύλλα, επιμελείται και εκτυπώνει στο στρατιωτικό Γεωγραφικό Ινστιτούτο της Βιέννης, κατά την τριετία 1873-1876, με υπεύθυνο τον Josef Ritter von Scheda. Για περισσότερα, σχετικά με τους χάρτες της σειράς αυτής, βλ. Boutoura C., N. Ploutoglou, A. Tsorlini, 2011, “The von Scheda 1:300.000 map tradition as the basis for the official map coverage of Greece and its updating in late 19th century”, *e-Perimetron*, 6, 1, 39-45.

³³ Η προέλαση των Ρώσων και η πτώση της Ανδριανούπολης τους έφερε προ της Κωνσταντινούπολης και οδήγησε στην ανακωχή προς στις 20 Ιανουαρίου του 1878.

³⁴ Στις 20 Ιανουαρίου 1878, με 20.000 άνδρες και βάση στο Δομοκό.

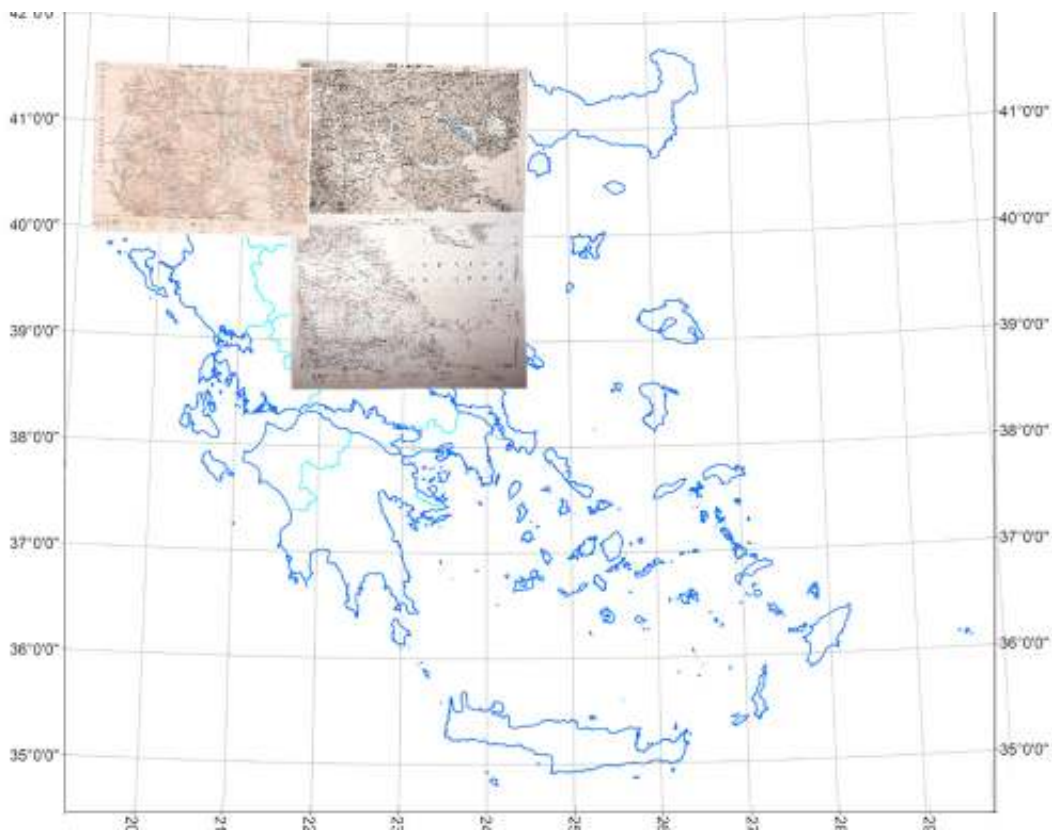
³⁵ 20 Φεβρουαρίου 1878.

³⁶ 13 Ιουνίου - 13 Ιουλίου 1878.

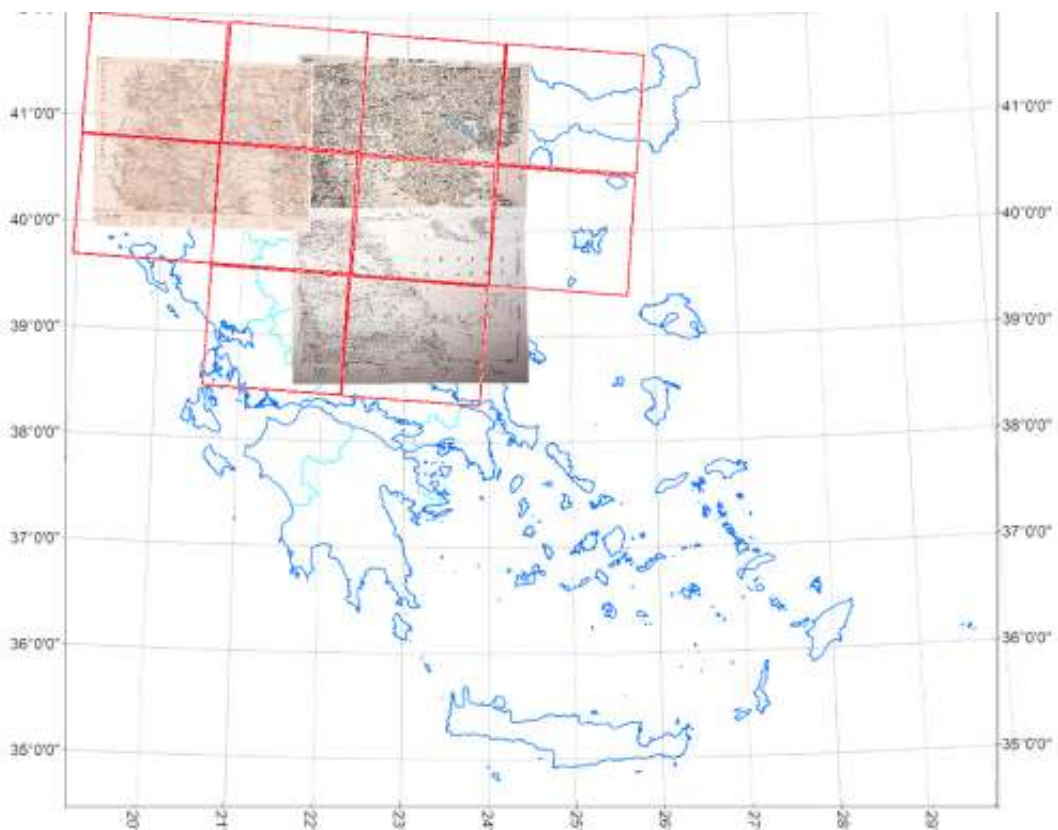
³⁷ Αντί της ένταξής τους στη Μεγάλη Βουλγαρία, με βάση τη Συνθήκη του Αγίου Στεφάνου.

³⁸ Η απόφαση αυτή του Συνεδρίου του Βερολίνου ήταν ουσιαστικά δεσμευτική εφόσον ο Μεγάλες Δυνάμεις θα μεσολαβούσαν, αν δεν θα υπήρχε συμφωνία μεταξύ της Ελλάδας και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

ενσωμάτωση των Ιονίων Νήσων, αλλά κυρίως για τους νέους οικονομικούς όρους που έφερε η προσθήκη της Θεσσαλικής γεωγραφίας, προσφέροντας στο αδύναμο κράτος μείζονα “ζωτικό χώρο” ύψιστης οικονομικής και στρατηγικής προοπτικής.

Εικ. 7. Γενικόν Επιτελείον, 1878. Θεσσαλία, Ήπειρος, Μακεδονία.

Εικ. 8. Οι χάρτες του Γενικού Επιτελείου (1878), ως προς τα φύλλα της σειράς von Scheda.

Εκτός του “χαρτογραφικού” ρόλου του Παπαρρηγόπουλου, στην υπόθεση των ελληνικών διεκδικήσεων του Συνεδρίου του Βερολίνου, ιδιαίτερα σημαντική είναι και η συμβολή και ενός άλλου προσώπου, του Μιχαήλ Χρυσόχου. Ο ιστοριοδίφης Χρυσόχου, Ηπειρώτης κάτοικος Λαρίσης, ασχολήθηκε με την τοπική γεωγραφία, ιδιαίτερα των (όπως τις αποκαλεί) “αδελφών χωρών” Ηπείρου και Θεσσαλίας, την εθνογραφία και τις σχετικές χαρτογραφήσεις, χρησιμοποιώντας υπάρχοντες χάρτες, (Εικ. 9, Εικ. 10), κατά το τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αι. και τις αρχές του 20^{ου}. Στο ιστορικής σημασίας έργο του, του 1879, για τις οριοθετικές αποφάσεις της ενσωμάτωσης της Θεσσαλίας, σχετικά με τη γεωγραφία του Πηνειού και του Θυάμιδος (Καλαμά),³⁹ περιγράφει και τεκμηριώνει τη γεωγραφική του εργασία στην Ήπειρο και Θεσσαλία. Την εργασία αυτή έκανε για λογαριασμό και με τις δαπάνες της Κεντρικής Επιτροπής των εθνικών σωματείων της εποχής, “Εθνική Άμυνα” (1876-1883) και “Αδελφότης” (1876-1879;),⁴⁰ για τη σύνταξη σχετικών χαρτών των περιοχών, τις οποίες διεκδικεί η Ελλάδα στο Συνέδριο του Βερολίνου. Εκεί, ο Χρυσόχου σημειώνει: *Κατά τα τελευταία έτη, ότε εμαίνετο ο Ρωσοτουρκικός πόλεμος και ήτο ανάστατος η ανατολή, από στιγμής δε εις στιγμήν περιεμένετο και της Ελληνικής φυλής η συμμετοχή, έλαβον αφορμήν να σχεδιαγραφήσω πολλές θέσεις αξίας λόγου της Θεσσαλίας της Ηπείρου και της Μακεδονίας, διελθών δια του πλείστου μέρους των χωρών τούτων. Μετά το πέρας των εργασιών, ας ενήργουν εντολή και δαπάνη της Κεντρικής Επιτροπής της Αμύνης και Αδελφότητας μοι ανετέθη η σύνταξις χάρτου της Θεσσαλίας κατά διάγραμμα ωρισμένον επί σκοπώ ιδίω. Εκπονήσας τούτον καθόσον αι έκτακται περιστάσεις και οι προφανείς κίνδυνοι μοι επέτρεπον, εν Λαρίση τοτε διαμένων, παρέδωκα αυτόν, όσον το δυνατόν εντελέστερον εις τους εντολείς τον Φεβρουάριον του 1877.*

Στο Βερολίνο, μετά από γαλλική πρόταση,⁴¹ συζητείται, με αγγλικές αντιρρήσεις, να τεθεί ως το προς βορρά όριο της Ελλάδας ο ποταμός Καλαμάς (ο ιστορικός Θύαμις). Η εργασία του Χρυσόχου τεκμηριώνει τις ελληνικές θέσεις στις συζητήσεις για τη νέα οριοθέτηση. Παραδίδεται στον Γ. Ζηνόπουλο,⁴² για χρήση στη Διάσκεψη της Πρέβεζας της περιγραφής των *...προς βορράν κοιλάδων των ποταμών Πηνειού και Θυάμιδος και ιδίως τας περί των πηγών αυτού παρατηρήσεις μου εν ιδίω διαγράμματι...*, όπως σημειώνει ο ίδιος. Στις μετά την Πρέβεζα επόμενες μακρές διαπραγματευτικές προσπάθειες, στην Κωνσταντινούπολη (τέλη Αυγούστου 1879, μέσα Ιουνίου 1880, τέλη Φεβρουαρίου 1881) και αφού άλλαξε η αγγλική πολιτική υπέρ των ελληνικών απόψεων (Απρίλιος 1880),⁴³ το έργο του Χρυσόχου οπλίζει αποφασιστικά την ελληνική αντιπροσωπεία, έναντι των τεχνικά ανέτοιμων Οθωμανών στο θέμα της οριοθέτησης.⁴⁴

Με τις εμπειρίες του ρόλου των χαρτών στα σημαντικά δρώμενα της δεκαετίας του '70 που αποκόμισε η πολιτική, οικονομική, πνευματική και στρατιωτική ελίτ και μετά τα γεγονότα από το Συνέδριο του Βερολίνου μέχρι την ενσωμάτωση της Θεσσαλίας (1878-1881) φαίνεται να συνειδητοποιείται πλέον η επείγουσα ανάγκη για μια νέα χαρτογραφική απεικόνιση του διευρυμένου Βασιλείου, του οποίου οι γεωγραφικές φιλοδοξίες γίνονται τώρα μεγαλύτερες. Παρότι η γερμανική χαρτογραφική παρουσία στην Ελλάδα, έστω στο περιβάλλον επιρροής των αρχαιολογικών ερευνών, ήταν έντονη τη δεκαετία του '70, τώρα παρατηρείται μια πολύ ενδιαφέρουσα, αλλά και αποτελεσματική στροφή προς την αυστριακή χαρτογραφική υποστήριξη.⁴⁵

³⁹ Βλ. Μ. Χρυσόχου, 1879. *Σύντομος Ορεογραφική και Υδρογραφική Έκθεσις των Κοιλάδων Πηνειού και Θυάμιδος*. Αθήνησι: Τυπογρ. Ν. Γ. Πάσσαρη.

⁴⁰ Βλ. π.χ. Ι. Μιχαηλίδης, 2004. “Το μακεδονικό λόμπι των Αθηνών”, *Επτά Ημέρες*, 17-10-2004. Αθήνα: Εφημερίδα Καθημερινή.

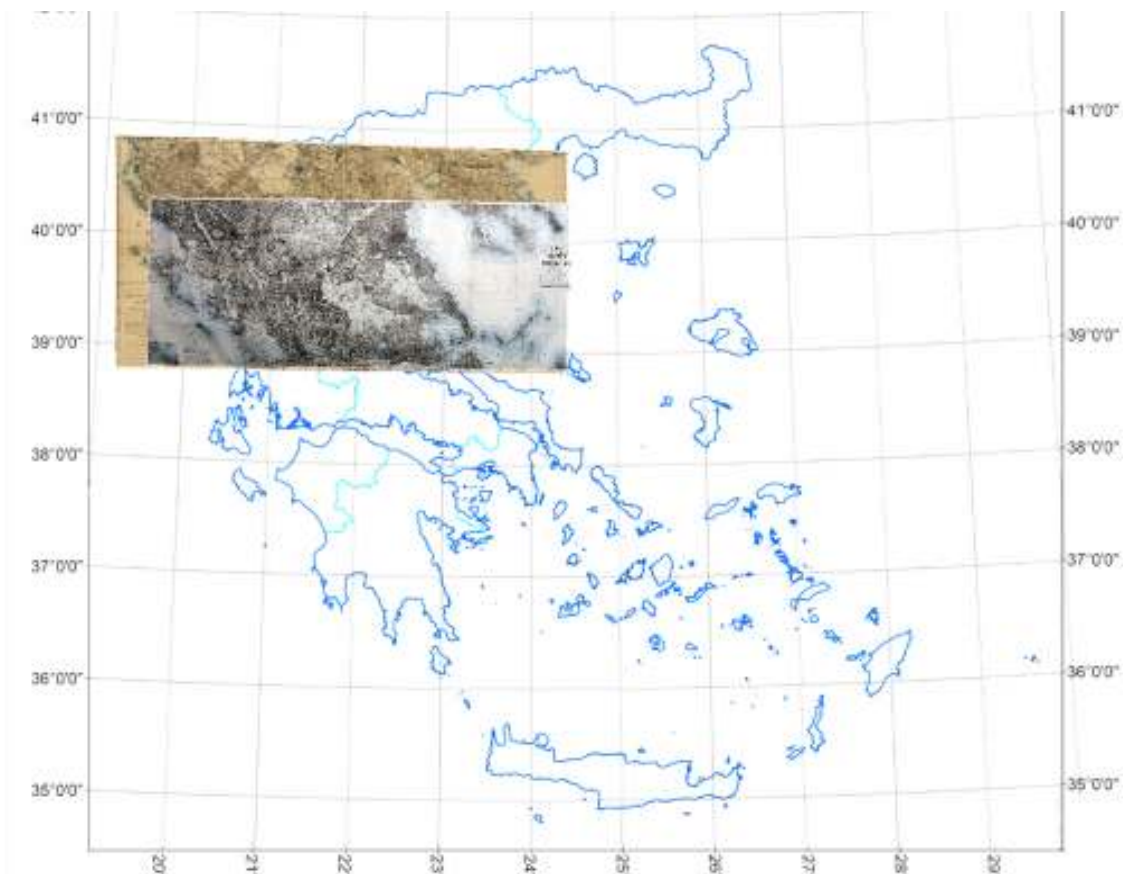
⁴¹ Φαίνεται ότι η εργασία του Χρυσόχου είχε διοχετευτεί στο περιβάλλον του Συνεδρίου.

⁴² Ο Ευρυτάνας πολιτικός, που ήταν μέλος της τριμελούς ελληνικής επιτροπής στην αποτυχημένη Διάσκεψη της Πρέβεζας, με τους Αλ. Σούτσο και Πάνο Κολοκοτρώνη.

⁴³ Η πολιτική του Gladstone και αργότερα του Bismarck οδηγεί στην κατάληξη των διαπραγματεύσεων το τέλος Φεβρουαρίου 1881 και την τελική συμφωνία της κυβέρνησης Κουμουνδούρου στις 24 Μαΐου 1881, για την ενσωμάτωση στην Ελλάδα της Θεσσαλίας, εκτός της περιοχής της Ελασσόνας, και της Άρτας, μέχρι τον Άραχθο.

⁴⁴ Στ. Μπέττης, 1997, «*Κουρεντικά*»: *η για την άλλωτε επαρχία Κουρέντων και τα 88 χρόνια της (από την αρχαιότητα ως το 1913)*. Ιωάννινα: Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση.

⁴⁵ Για μια συζήτηση σχετικά με την αυστριακή χαρτογραφική επιρροή στην Ελλάδα στα τέλη του 19^{ου} και τις αρχές του 20^{ου} αι., βλ. Ε. Livieratos, 2011, “Panorama of the Austrian cartographic impact in the late 18th, 19th and early 20th century Greece. A strong example of the international character of Cartographic Heritage”, *e-Perimetron*, 6, 1, 1-13.

Εικ. 9. Χρυσοχόος, 1881. Η Ήπειρος και Θεσσαλία, ως προς την αντίστοιχη απεικόνιση του Κίερερτ, 1871.

Εικ. 10. Χρυσοχόος, 1881. Η Ήπειρος και Θεσσαλία απεικονίζονται στο γεωγραφικό χώρο, τον οποίο καταλαμβάνουν σήμερα οι αντίστοιχες διοικητικές περιφέρειες.

Επίσης, Ε. Βόγλη, 2009, «Το ελληνικό κράτος, 1889-1896: Η εποχή και τα κυριότερα γνωρίσματά της», πρόσθεμα στο Ε. Λιβιεράτος, *Χαρτογραφικές Περιπέτειες...*, ό.π.

Γ.

Όπως είχε συμβεί και στην περίπτωση της πρώτης οριοθέτησης και “οριογράφησης” του νέου κράτους το 1832,⁴⁶ έτσι και τώρα, το 1881, έγινε χάραξη των νέων συνόρων, υπό τη χαρτογραφική επίβλεψη του έμπειρου βρετανού αξιωματικού του Μηχανικού John Charles Ardagh,⁴⁷ ο οποίος είχε ήδη οριοθετήσει τα σύνορα της Βουλγαρίας (1878-1879), με βάση τις αποφάσεις του Συνεδρίου του Βερολίνου. Τα μέσα Ιουνίου 1881, μετά τις γνωστές επίπονες διαπραγματεύσεις για την οριοθέτηση, στις οποίες συμμετείχε ως βρετανός επίτροπος,⁴⁸ ο Ardagh ανέλαβε επικεφαλής της τοπογραφικής επιτροπής χάραξης και απεικόνισης, μιας δύσκολης εργασίας η οποία ολοκληρώθηκε στα τέλη Οκτωβρίου και υπογράφηκε η έγκρισή της στην Κωνσταντινούπολη στις 27 Νοεμβρίου. Από ελληνικής πλευράς, μέλος της επιτροπής ήταν ο εξηνταπεντάχρονος τότε ευπατρίδης Γεράσιμος Α. Μεταξάς, ανώτατος αξιωματικός του πυροβολικού, ο οποίος είχε ήδη συνδέσει το όνομά του με τη Θεσσαλία το 1854.⁴⁹ Η εργασία του Ardagh, αν και τοπικής έκτασης, ήταν επιστημονικά η σπουδαιότερη τοπογραφική χαρτογράφηση στη χώρα, μετά τις επίσης τοπικές πρωσικές χαρτογραφήσεις στην Αττική. Αποτέλεσμά της είναι η σύνταξη ενός χάρτη (*Carte de la Nouvelle Frontière Turco-Grecque*), γνωστού ως *Χάρτη του Ardagh*, ο οποίος τυπώθηκε στο Λονδίνο το 1881 και 1882, σε δεκαπέντε φύλλα (με το φύλλο του τίτλου), σε σμίκρυνση 1 εκατοστό στο χάρτη προς 500 μέτρα στο έδαφος, με αφετηρία των γεωγραφικών μηκών τον μεσημβρινό των Παρισίων (Εικ. 11).

Η ενσωμάτωση της Θεσσαλίας έφερε τη χώρα ενώπιον των άμεσων πρακτικών αναγκών διαχείρισης των θεσσαλικών γαιών, μαζί με τη μεταφορά του οθωμανικού δικαίου, που τις όριζε μέχρι τότε, στο (ευρωπαϊκό) δίκαιο του νέου ελληνικού κράτους και ενδυνάμωσε την προς βορρά γεωγραφική δυναμική προς τη *Μεγάλη Ιδέα* και την *εθνική ολοκλήρωση*. Οι ανάγκες για χάρτες και οι απαιτήσεις για μια χαρτογραφική υποδομή είναι μεγάλες και απαραίτητες.

Οι επείγουσες ανάγκες του εδαφικά διευρυμένου με τη Θεσσαλία κράτους, αλλά και η τεχνική αδυναμία άμεσης εκπόνησης ενός ελληνικού προγράμματος νέας ενδογενούς συστηματικής τοπογραφικής χαρτογράφησης της χώρας, για τη δημιουργία νέων χαρτών σε σμίκρυνση “καλύτερη” από τις μέχρι τώρα διαθέσιμες,⁵⁰ οδήγησε στην αναγκαστικά συμβιβαστική επιλογή της δημιουργίας ενός “παράγωγου” χάρτη για τη χώρα, ο οποίος θα καλύπτει πλέον όλη την επικράτεια. Χαρακτηριστικό της μέχρι τότε επιστημονικής και τεχνικής αδυναμίας σύνταξης χαρτών από ελληνικές υπηρεσίες είναι το σχόλιο του Μιχαήλ Χρυσόχου το 1879:⁵¹ *Η έκδοσις χάρτου εν Ελλάδι, όπου, ως γνωστόν, πάντα είναι ελλιπή και δυσέφικτα, δικαίως φαίνεται έργον παράβολον και εις αποτυχίαν καταδεδικασμένον. Η ανεπάρκεια των επιστημονικών ημών γνώσεων και η ευτέλεια των μέσων ευλόγως εμβάλλουσιν εις αμηχανίαν και εις δισταγμούς πάντα έχοντα αίσθησιν των δυσχερειών και συνείδησιν...*

Η σημείωση αυτή του Χρυσόχου, συμπυκνώνει εναργέστατα τις δομικές δυσκολίες του χαρτογραφικού πολιτισμού, που αντιμετωπίζει διαχρονικά το ελληνικό κράτος, από την ίδρυσή του,⁵² και ιδιαίτερα κατά τον 19^ο αι., προς τα τέλη του οποίου ενσωματώνεται η Θεσσαλία.

⁴⁶ Οι αξιωματικοί των Μεγάλων Δυνάμεων, της επιτροπής χάραξης των συνόρων, ο γάλλος J. Barthélemy, ο άγγλος G. Baker και ο ρώσος A. de Scalon (με τη συμμετοχή από ελληνικής πλευράς του Γιαννάκη Στάικου, του αφοσιωμένου στον Ιωάννη Κωλέττη) συνέταξαν τον χάρτη της «διοριστικής γραμμής» (1834), από τις εκβολές του Ασπροπόταμου (δυτικά) μέχρι τις εκβολές του Σπερχειού (ανατολικά), με βάση το σχετικό πρωτόκολλο του 1830, και της επικύρωσής του, το 1832. Βλ. Λιβιεράτος, 2009, ό.π.

⁴⁷ Για τη δράση του Ardagh βλ. Sidney Lee (ed.), 1912, *Dictionary of national biography*, Second supplement, Vol.1, Macmillan.

⁴⁸ Η επιτροπή της χάραξης αποτελείτο από εκπροσώπους της Γερμανίας, Αυστροουγγαρίας, Γαλλίας, Μεγ. Βρετανίας, Ελλάδας, Ιταλίας, Ρωσίας και Τουρκίας (με διατυπωμένη επιφύλαξη). Βλ. Λιβιεράτος, 2009, ό.π.

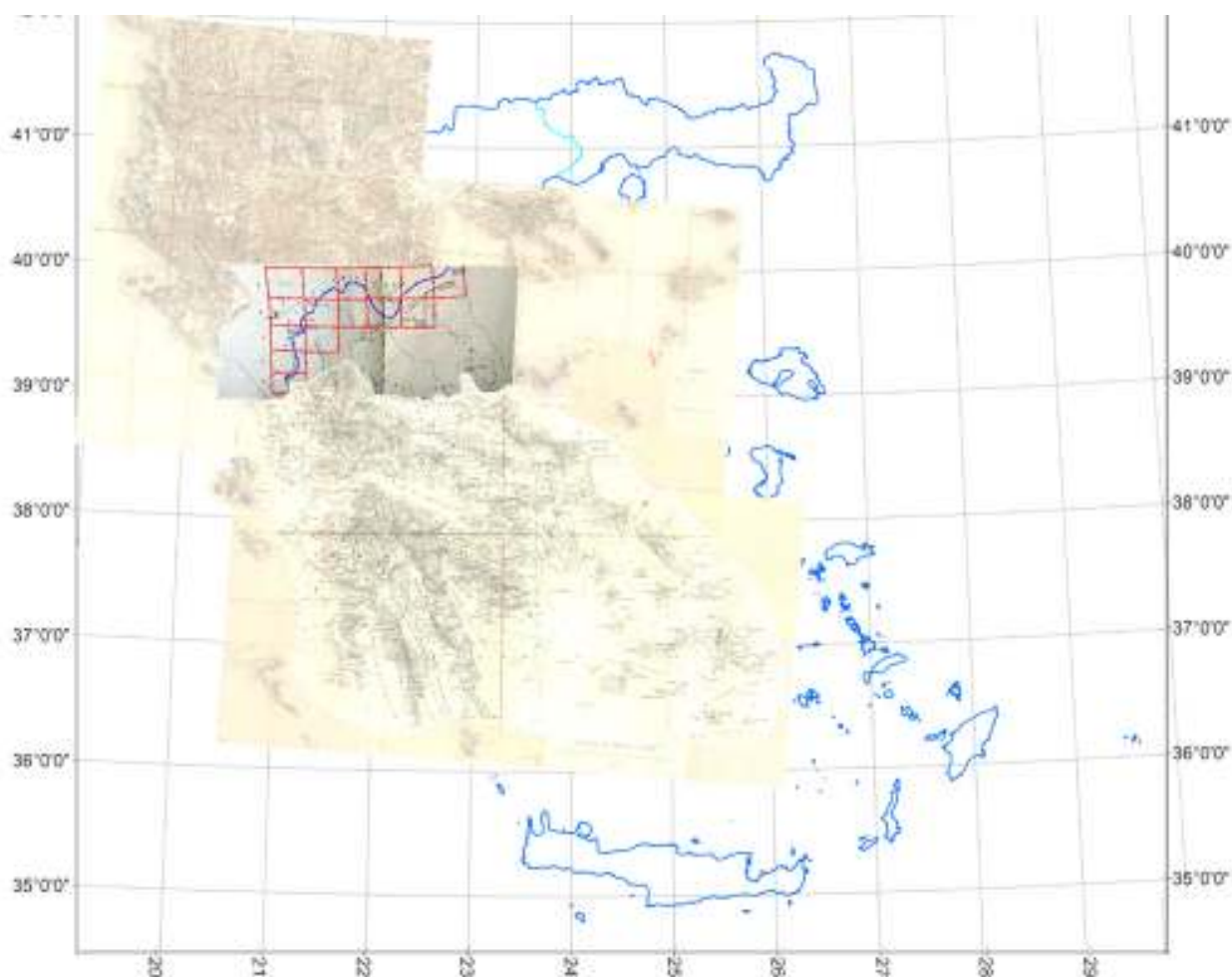
⁴⁹ Σχεδίασε εισβολή στην Καλαμπάκα, κατά την εξέγερση του 1854, επικεφαλής δικού του στρατιωτικού τμήματος.

⁵⁰ Μια «καλύτερη» σμίκρυνση θα ήταν π.χ. 1 εκατοστό στο χάρτη προς 1 χιλιόμετρο στο έδαφος ή και λιγότερο του χιλιόμετρο. Οι μέχρι τότε σμικρύνσεις αντιστοιχούσαν στο 1 εκατοστό στο χάρτη προς 2, 3, 4,2 ή και 5 χιλιόμετρα στο έδαφος (όπως είναι αντίστοιχα, ο χάρτης του Déroët, 1852, ο χάρτης von Scheda, 1873-1876, οι χάρτες του ελληνικού Γενικού Επιτελείου, 1878, οι χάρτες Kierpert της Θεσσαλίας και Ηπείρου, 1871, 1880).

⁵¹ Βλ. Χρυσόχου, 1879, ό.π.

⁵² Ε. Λιβιεράτος, 2001. «Σχόλια περί την Χαρτογραφία, τους Χάρτες και τις Ελληνικές τους ‘περιπλοκές’», *Γεωγραφίες*, τχ. 1, 56-72, Αθήνα: Εξάντας.

Πράγματι, όσες απόπειρες χαρτογράφησης της χώρας επιχειρήσε το νέο κράτος, από την αρχή της ζωής του, ήταν τελικά έργα παράβολα και εις αποτυχίαν καταδεδικασμένα. Και οι δύο σοβαρές προσπάθειες, του Καποδίστρια, το 1827-1828, και των Κωλέττη - Maurer το 1834, απέτυχαν εν τη γενέσει τους, για λόγους γεωστρατηγικών προτεραιοτήτων της Γαλλίας η πρώτη και για λόγους σοβαρών πολιτικών ιδεολογικών αντιπαραθέσεων στους κόλπους της οθωνικής Αντιβασιλείας η δεύτερη.⁵³ Αλλά και αργότερα, τουλάχιστον μέχρι την προσπάθεια της τρικουπικής διακυβέρνησης για την ίδρυση σοβαρής χαρτογραφικής υποδομής (1889), το νέο κράτος παραμένει θεσμικά ανενεργό απέναντι στην αναγκαία κουλτούρα, αλλά και τις πολλαπλά απαραίτητες ανάγκες χαρτογράφησης της χώρας. Για την αναπλήρωση του χαρτογραφικού ελλείμματος του νεοελληνικού κράτους, μετά την ενσωμάτωση της Θεσσαλίας, χρησιμοποιούνται τα είκοσι φύλλα του χάρτη του Dérôt του 1852, και τα φύλλα του χάρτη von Scheda, τα οποία απεικονίζουν τα προς βορρά εδάφη εκτός των συνόρων του 1832.⁵⁴

Εικ. 11. Ardagh, 1881. Η οριογραμμή της Θεσσαλίας.

Όπως φαίνεται και από τους ελληνικούς επιτελικούς χάρτες του 1878 (Ήπειρος, Θεσσαλία, Μακεδονία), οι οποίοι συντάσσονται με βάση τη σειρά των φύλλων χάρτη του “πρόχειρου”

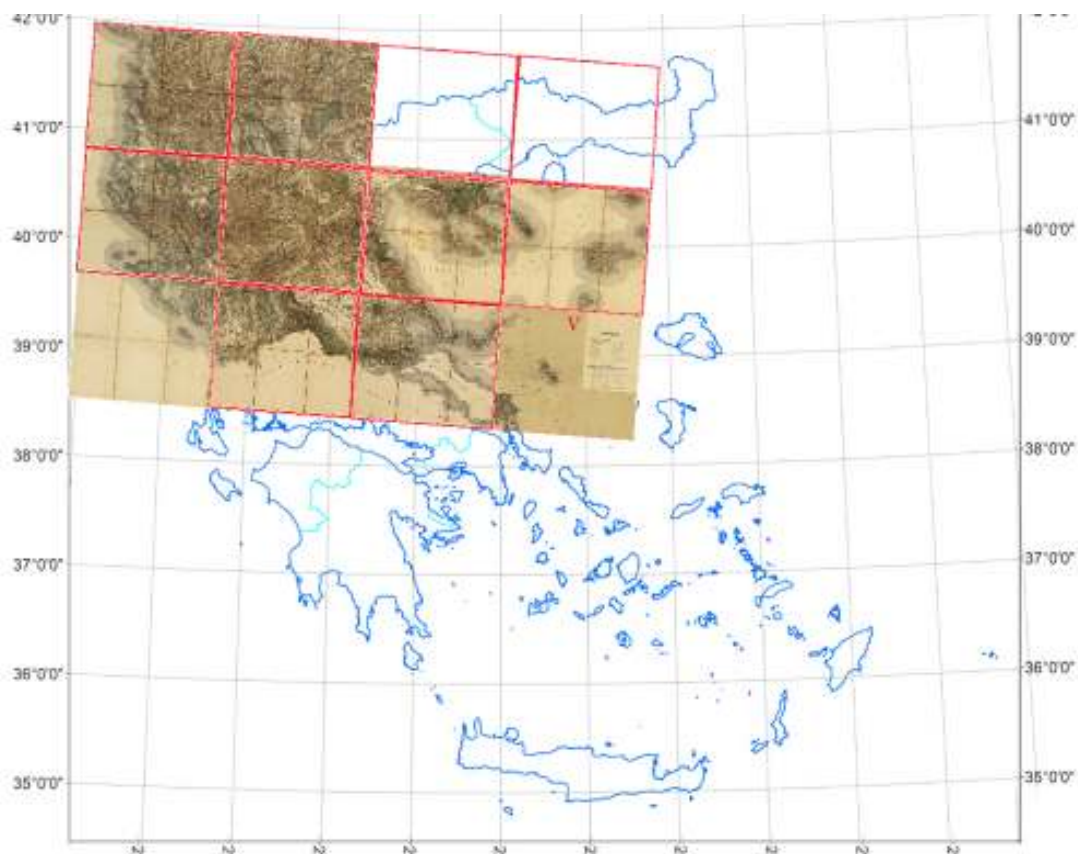
⁵³ Βλ. Λιβιεράτος, 2009, ό.π. Επίσης, Ε. Livieratos, 2011, “A new view on the French cartographic mapping footprints in the early life of the new Greek state (1827-1834)”, in the Proceedings of the 25th International Cartographic Conference, *Enlightened view on Cartography and GIS*, D3-History of cartography and GI science/CO-365, Paris, 3-8 July.

⁵⁴ Το ενδιαφέρον της αυστριακής αυτής σειράς, η οποία χρησιμοποιείται ευρύτατα, από το 1873 μέχρι την έκδοση του νέου αυστριακού στρατιωτικού Γενικού χάρτη (*Generalkarte*), που άρχισε να τυπώνεται στη Βιέννη από το 1889 (βλ. Ε. Λιβιεράτος, 2003, «Ο πρώτος επιστημονικός χάρτης της Βόρειας Ελλάδας», στο *Φύλλα Χάρτη Βόρειας Ελλάδας. Η πρώτη απεικόνιση, τέλη 19^{ου} - αρχές 20^{ου} αι.*, Ε. Λιβιεράτος (επιμ.), Θεσσαλονίκη: Εθνική Χαρτοθήκη) ενισχύεται και από το γεγονός ότι την περίοδο εκείνη εκτυπώνονται, μεταγλωττισμένοι στα ελληνικά, χάρτες περιοχών και εκτός της τότε επικράτειας, οι οποίες απεικονίζονται επίσης σε οθωμανικούς στρατιωτικούς χάρτες της ίδιας κλίμακας και ακριβώς της ίδιας διανομής φύλλων, όπως οι αυστριακοί και οι ελληνικοί αντίστοιχοι.

αυστριακού στρατιωτικού χάρτη της Κεντρικής και Νοτιοανατολικής Ευρώπης και των Βαλκανίων, γνωστού και ως χάρτη von Scheda, η ελληνική πλευρά χρησιμοποιεί τους χάρτες αυτούς, που παράγονται την τριετία 1873-1876 και καλύπτουν, με συστηματικό τρόπο, τα προς βορρά εδάφη εκτός των συνόρων του 1832 (Εικ. 12).

Τα φύλλα του χάρτη του Dérôt σμικρύνονται κατά 1,5 φορές, ώστε να προσαρμοστούν στη σμίκρυνση των αυστριακών φύλλων, (Εικ. 13), και επανασχεδιάζονται ώστε να προσαρμοστούν στις διαστάσεις των φύλλων της αυστριακής σειράς.⁵⁵ Αποτέλεσμα θα είναι να τυπωθεί το 1884, στο ιδιαίτερα προηγμένο την εποχή εκείνη καισαροβασιλικό στρατιωτικό Γεωγραφικό Ινστιτούτο της Βιέννης,⁵⁶ σε σμίκρυνση 1 εκατοστό στο χάρτη προς 3 χιλιόμετρα στο έδαφος, ο *Χάρτης του Βασιλείου της Ελλάδος*, σε ένδεκα φύλλα, (Εικ. 14), γνωστός ως χάρτης του Ιφικράτη Κοκκίδη.⁵⁷ Ο χάρτης κυκλοφορεί και σε γερμανόγλωσση έκδοση το 1885, με τίτλο *General Karte des königreiches Griechenland*.

Ο χάρτης αυτός, της διευρυμένης Ελλάδας του 1881, δεν είναι καθαρά “τοπογραφικός”, με την έννοια των παλαιότερων χαρτών του Dérôt, αλλά αποτελεί κλασσικό παράδειγμα “παράγωγου” χάρτη,⁵⁸ ενημερωμένου όμως με τις εργασίες στη Θεσσαλία, των Κοκκίδη, Χρυσοχού και με τις αναθεωρήσεις του Kierpert στον χάρτη του της Ηπείρου και Θεσσαλίας του 1881.

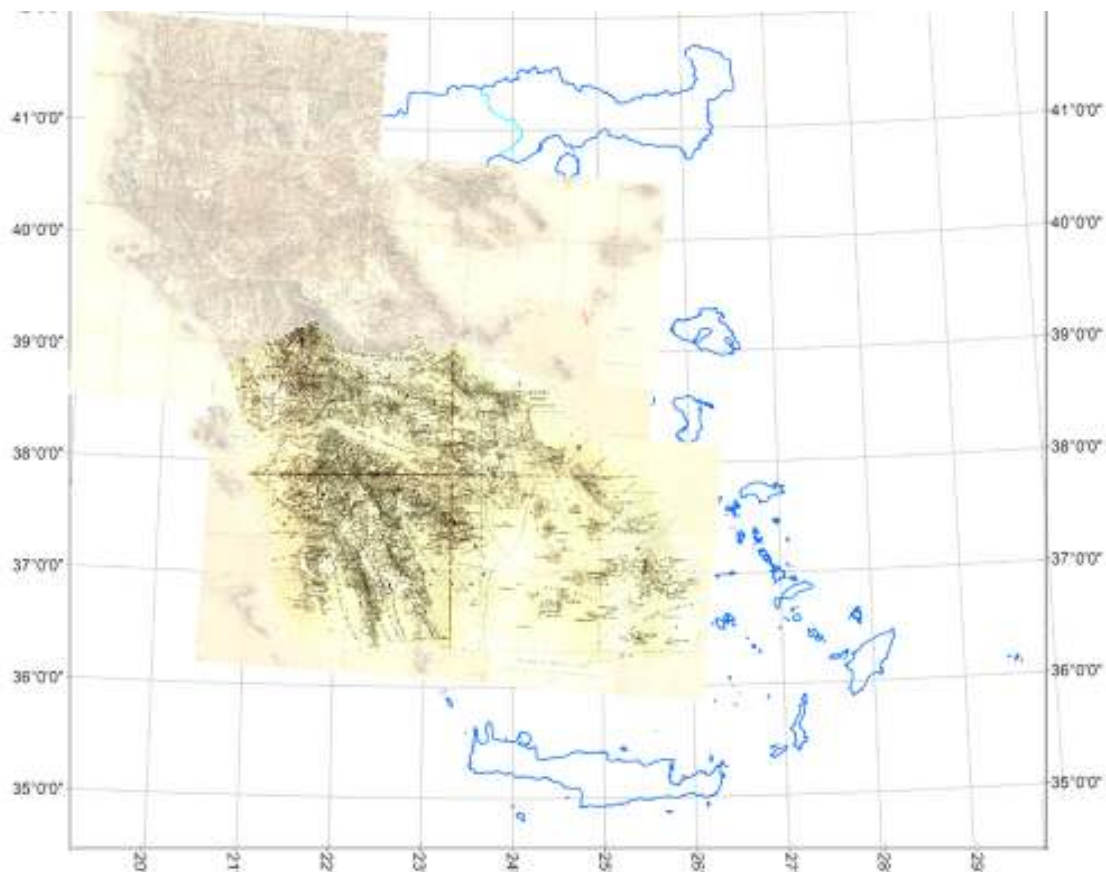
Εικ. 12. Τα φύλλα χάρτη von Scheda, 1873-1876. Εκτός των συνόρων του 1832.

⁵⁵ Τα φύλλα είναι σχεδόν τετραγωνικά, διαστάσεων περίπου 50 επί 50 εκατοστών, απεικονίζουν γεωγραφικό χώρο περίπου 1 μοίρας και 39 πρώτων λεπτών, κατά γεωγραφικό μήκος και περίπου 1 μοίρας και 9 πρώτων λεπτών κατά πλάτος, ενώ φέρουν στο πλαίσίό τους βήμα γεωγραφικού πλέγματος των μεσημβρινών και παραλλήλων ανά 3 πρώτα λεπτά της μοίρας. Βλ. Ε. Λιβιεράτος, 2009, ό.π., Boutoura et al., 2010, ό.π.

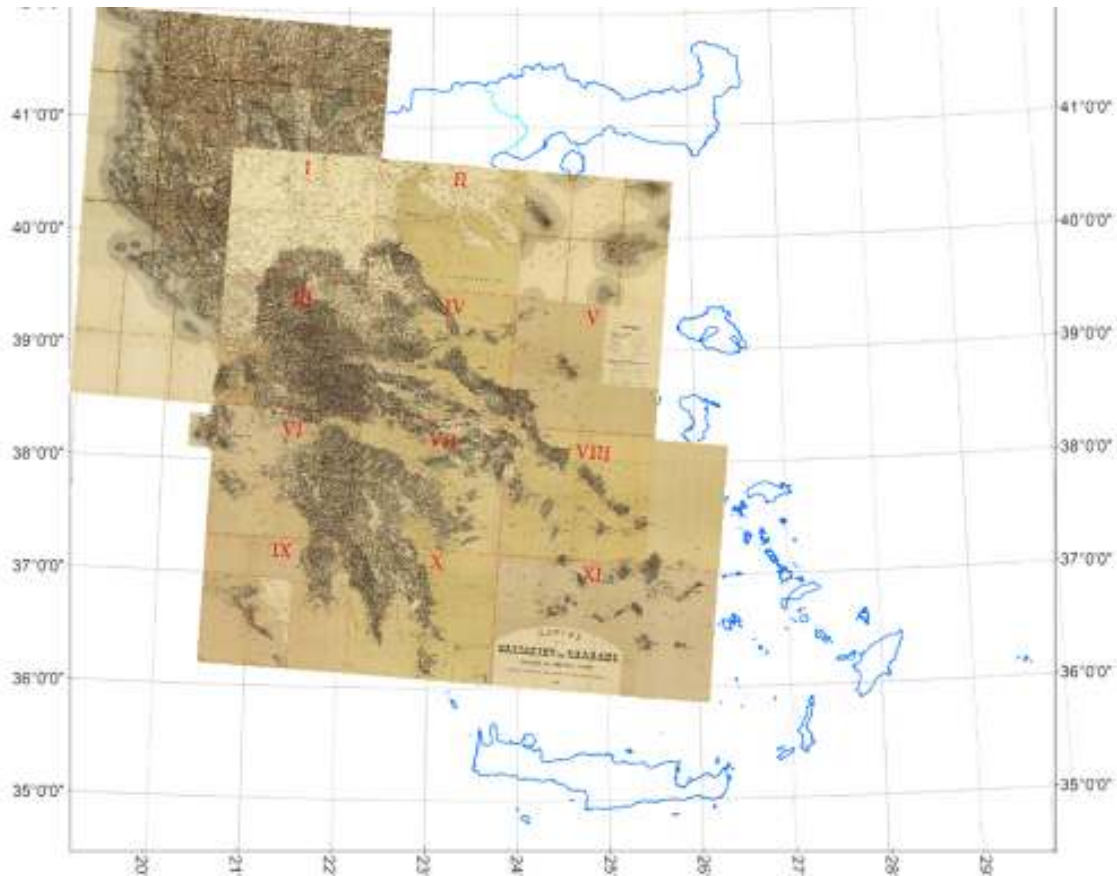
⁵⁶ K. und K. Militärischen Geografischen Institute in Wien (βλ. Λιβιεράτος, 2003, ό.π.). Ο ελληνικός στρατός δεν διαθέτει μέχρι το 1919 δικά του εκτυπωτικά μέσα και οι χάρτες του τυπώνονται στη Βιέννη.

⁵⁷ Ο επιτελάρχης της εφήμερης εισβολής στη Θεσσαλία στις αρχές του 1878, αντισυνταγματάρχης του Μηχανικού, ευπατρίδης, γλωσσομαθής, καθηγητής της στρατιωτικής ιστορίας και περισσότερο γνωστός για τα αρχιτεκτονικά του έργα, μεταξύ των οποίων και το μέγαρο του Φιλολογικού Συλλόγου «Παρνασσός» (1890).

⁵⁸ Για τους χαρτογραφικούς αυτούς ορισμούς βλ. Λιβιεράτος Ε., 1988, *Γενική χαρτογραφία και εισαγωγή στη θεματική χαρτογραφία*, Β΄ έκδ., Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Ζήτη.

Εικ. 13. Τα φύλλα του χάρτη του Dérôt (1852) προσαρμόζονται στα φύλλα χάρτη του Scheda (1873-1876).

Εικ. 14. Κοκκίδης, 1884. Ο χάρτης της Ελλάδας μετά την ενσωμάτωση της Θεσσαλίας.

Δ.

Το Β΄ μισό της δεκαετίας του '80 είναι καθοριστικό για τις εξελίξεις στα χαρτογραφικά πράγματα της χώρας. Το 1887 είναι σημαντικός σταθμός για τα έργα υποδομής και για τους ρόλους που καλούνται να διαδραματίσουν οι στρατιωτικοί και οι μη-στρατιωτικοί μηχανικοί στο αναπτυξιακό πλαίσιο που σχεδιάζει ο Χαρίλαος Τρικούπης.⁵⁹ Τρία αξιοσημείωτα γεγονότα της χρονιάς αυτής θα επηρεάσουν την ιστορία των αποτυπώσεων και απεικονίσεων του γεωχώρου στη Ελλάδα και θα καθορίσουν τη μετέπειτα πορεία των χαρτογραφήσεων στη χώρα. Είναι η υποβάθμιση των τοπογραφικών σπουδών στο Πολυτεχνείο (δηλαδή των μη-στρατιωτικών τοπογραφικών σπουδών), η ίδρυση, για πρώτη φορά, διακριτού στρατιωτικού τοπογραφικού τμήματος στο Σώμα του Μηχανικού και η έναρξη φιλόδοξων ελληνικών στρατιωτικών τοπογραφικών εργασιών αποτύπωσης στη Θεσσαλία, στην περιοχή του Δομοκού, υπό τον αξιόλογο ανθυπολοχαγό Αλέξανδρο Ν. Μαυροκορδάτο, γνωστό μας από τη συμμετοχή του στις εργασίες της πρωσικής στρατιωτικής αποστολής στην Αττική, τη δεκαετία του '70.⁶⁰

Οι φιλόδοξες εργασίες χαρτογράφησης της Θεσσαλίας, από την ομάδα Μαυροκορδάτου, αναπτύχθηκαν στις περιοχές του Δομοκού, Φαρσάλων, Αβαρίτσας, Υπάτης και Ρεντίνας και διήρκεσαν δύο χρόνια (1887-1889). Είναι οι πρώτες αμιγώς ελληνικές συστηματικές σχετικές εργασίες, σχεδιασμένες σε σμίκρυνση 1 εκατοστό στο χάρτη προς 500 μέτρα στο έδαφος και ισοϋψείς καμπύλες του εδαφικού ανάγλυφου ανά 10 μέτρα υψομέτρου, οι οποίες εκτυπώθηκαν στο αθηναϊκό λιθογραφείο του Γ. Γρούνδμαν. Όμως οι εργασίες αυτές ήταν τελικά άτυχες, ίσως γιατί δεν ολοκληρώθηκαν με την αναμενόμενη ταχύτητα ή γιατί έπεσαν "θύματα" των ευρύτερων σχεδιασμών του Τρικούπη και των συμβούλων του, για τη συνολική κρατική χαρτογράφηση και κτηματογράφηση της χώρας.⁶¹

Οι εργασίες στη νότια Θεσσαλία διακόπηκαν το 1889, μόλις δύο χρόνια μετά την έναρξή τους, όταν η κυβέρνηση Τρικούπη κάλεσε στην Ελλάδα μια τριμελή στρατιωτική αυστριακή χαρτογραφική στρατιωτική αποστολή,⁶² υπό τον αντισυνταγματάρχη Heinrich Hartl, για να οργανώσει σε επιστημονικές βάσεις την πρώτη κρατική χαρτογραφική υπηρεσία της χώρας, η οποία, παρά το "χαρτογραφικό δράμα" στον άτυχο πόλεμο του 1897,⁶³ διαδραμάτισε αποφασιστικό ρόλο αμέσως μετά, με την αυστριακή υποστήριξη, όπως και στους Πολέμους του 1912-1913, αλλά και έμμεσα, προηγουμένως, στον Μακεδονικό Αγώνα.⁶⁴

Η άφιξη το 1889 της τριμελούς αυστριακής στρατιωτικής αποστολής, με το όνομα *Γεωδαιτική Αποστολή (Γεωδαιτικόν Απόσπασμα το 1891 και Χαρτογραφική Υπηρεσία του Στρατού το 1895)*, υπό τον Hartl, με την ένταξη σ' αυτήν ικανών νεαρών ελλήνων αξιωματικών του Μηχανικού,⁶⁵ ανοίγει ένα νέο μεγάλο κεφάλαιο στη νεώτερη ιστορία της ελληνικής χαρτογραφίας. Την

⁵⁹ Η αναδιάρθρωση της τεχνικής εκπαίδευσης εκείνης της χρονιάς δεν είναι άσχετη με την ανάθεση των γεωδαιτικών επιστημών και εφαρμογών στον στρατιωτικό τομέα, των γεωδαιτικών και τοπογραφικών εργασιών, της χαρτογράφησης και του κτηματολογίου, αλλά και με την αναδιάρθρωση της παρέμβασης των στρατιωτικών μηχανικών και της επιρροής τους στα νέα μεγάλα τεχνικά έργα. Ο σταθμός αυτός του 1887 και άλλες ιστορικές συγκυρίες αργότερα, θα επηρεάσουν καθοριστικά και για περίπου έναν αιώνα την εξέλιξη των χαρτογραφήσεων και του κτηματολογίου στο τεχνικό εκπαιδευτικό σύστημα, αλλά και στις μη στρατιωτικές τους εφαρμογές (βλ. Λιβιεράτος, 2009, ό.π.).

⁶⁰ Η επιλογή του στρατιωτικού τομέα για τη χαρτογράφηση της χώρας, εις βάρος του πολιτικού τομέα, οφείλεται στη συνεχώς αυξανόμενη, συντεχνιακού τύπου, ισχύ που αποκτούσαν οι στρατιωτικοί μηχανικοί στο κοινωνικό και πολιτικό πεδίο της χώρας, ιδιαίτερα μετά τα επαγγελματικά προνόμια που τους παραχώρησε η κυβέρνηση Κουμουνδούρου το 1878. Επιπλέον, το όραμα της εθνικής ολοκλήρωσης, ως κατ' εξοχήν γεωγραφικό, δεν μπορούσε παρά να βασιστεί στην απόλυτη στρατιωτική διαχείριση των χαρτογραφήσεων και των χαρτών. Για περισσότερα σχετικά με το ρόλο των στρατιωτικών στα τεχνικά έργα της χώρας βλ. Λιβιεράτος, 2009, ό.π. και τη σχετική βιβλιογραφία εκεί.

⁶¹ βλ. Λιβιεράτος, 2009, ό.π.

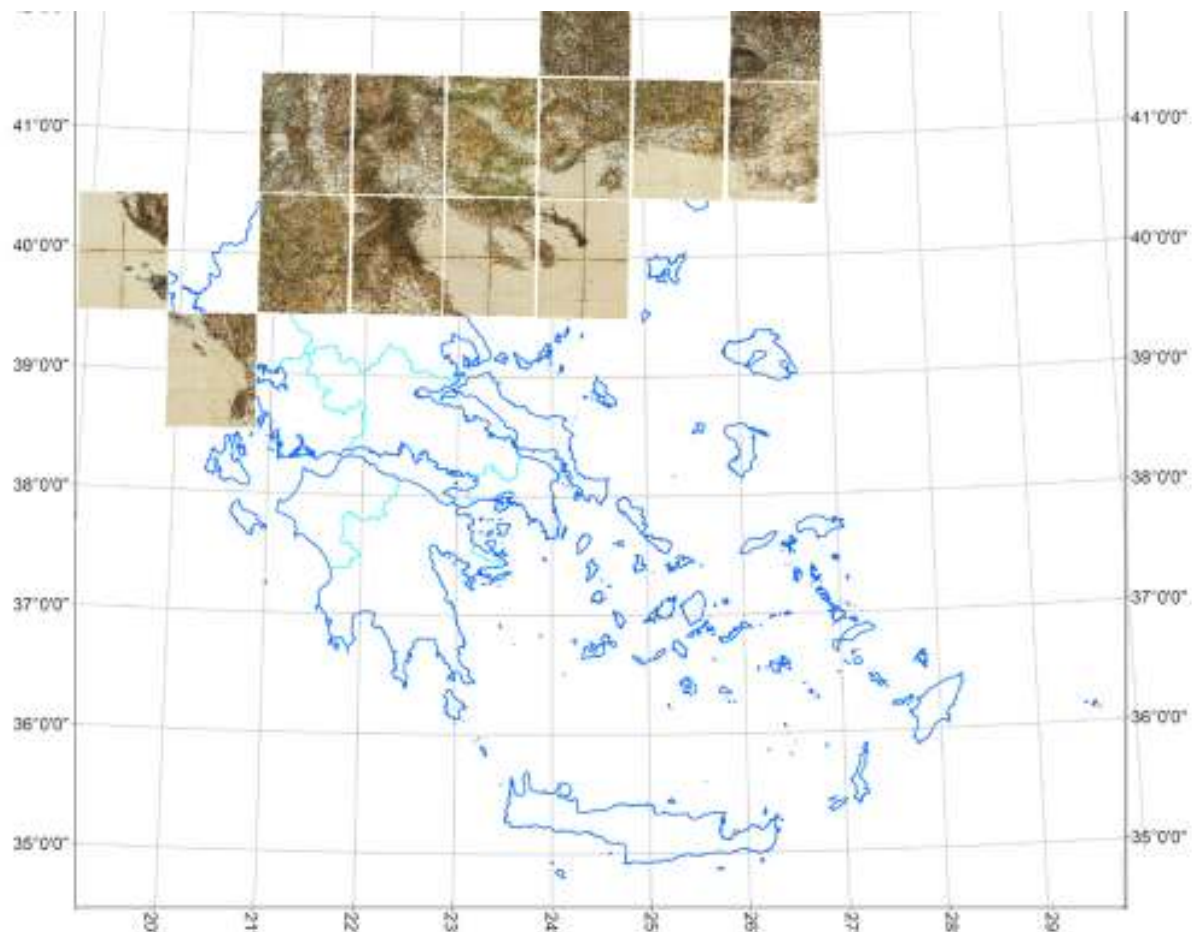
⁶² Για την επιλογή της αυστριακής λύσης της χαρτογράφησης της χώρας, βλ. E. Livieratos, 2011, "Panorama of the Austrian cartographic impact...", ό.π.

⁶³ Οι επιχειρήσεις του 1897 έγιναν ουσιαστικά χωρίς χαρτογραφική υποστήριξη. βλ. Λιβιεράτος, 2009, ό.π.

⁶⁴ βλ. Πλούτογλου Ν., Μ. Παζαρλή, Κ. Παπαδόπουλος, 2004, «Χαρτογραφώντας τη δράση του Παύλου Μελά», στο *Χαρτογραφώντας τη Μακεδονία*, επιμ. Ι. Μιχαηλίδης, Ε. Λιβιεράτος, Θεσσαλονίκη: Εθνική Χαρτοθήκη. Επίσης, Ε. Λιβιεράτος, 2011, *Η Ελληνική χαρτογραφική πορεία προς τη Μακεδονία, 1871-1912*, Θεσσαλονίκη: ΦΑΑΘ.

⁶⁵ Οι τρεις πρώτοι είναι ο υπολοχαγός Ευλάμπιος Μεσσαλάς και οι ανθυπολοχαγοί Κωνσταντίνος Κωνσταντινόπουλος και Κωνσταντίνος Νίδερ. Θα ενισχυθούν αργότερα και με άλλους ικανούς αξιωματικούς, μεταξύ των οποίων και ο Α. Ν. Μαυροκορδάτος. βλ. Λιβιεράτος, 2009, ό.π.

ίδια χρονιά αρχίζει στη Βιέννη η έκδοση της μνημειώδους σειράς των 282 φύλλων του επιτελικού αυστριακού “Γενικού χάρτη” (*Generalkarte*), σε σμίκρυνση 1 εκατοστό στο χάρτη προς 2 χιλιόμετρα στο έδαφος (Εικ. 15). Ο χάρτης αυτός κάλυπτε έναν ευρύτατο γεωγραφικό χώρο της κεντρικής και νοτιοανατολικής Ευρώπης, από τη Βέρνη μέχρι την Κωνσταντινούπολη και από την Πολωνία μέχρι τα ελληνοτουρκικά σύνορα της εποχής, στη Θεσσαλία, συμπεριλαμβανομένων φυσικά και των περιοχών της βόρειας Ελλάδας, που αποτελούσαν το επόμενο άμεσο ενδιαφέρον του “ζωτικού χώρου” της εθνικής ολοκλήρωσης.⁶⁶

Εικ. 15. *Generalkarte*, 1889 - ... Η κάλυψη φύλλων χάρτη της βόρειας Ελλάδας.

Οι πρώτες συστηματικές επιστημονικές τοπογραφικές, κτηματολογικές και χαρτογραφικές εργασίες του ελληνικού κράτους γίνονται σε πρώτη φάση την περίοδο 1889-1896 με την άμεση αυστριακή καθοδήγηση και εποπτεία και σε δεύτερη φάση την περίοδο 1898-1912 υπό την διοίκηση των δύο λαμπρών αξιωματικών της *Χαρτογραφικής*, πρώτα του Αλέξανδρου Κοντόσταυλου και μετά του Ευλάμπιου Μεσσαλά, με προτεραιότητα πεδίου δράσης τη Θεσσαλία και τα προς βορρά σύνορά της (Εικ. 16). Σύντομα η *Χαρτογραφική* γίνεται σώμα ελίτ του στρατεύματος, με αξιωματικούς προσωπικότητες, οι οποίοι θα παίξουν ενεργό ρόλο στις μετέπειτα ιστορικές εξελίξεις στη χώρα. Δεν είναι άλλωστε αυτό ανεξήγητο, εφόσον η *Χαρτογραφική*, από το αντικείμενό της, φαίνεται να είναι το πρακτικό πεδίο εφαρμογής των οραμάτων της *εθνικής ολοκλήρωσης*

⁶⁶ Για περισσότερα σχετικά με την περίφημη *Generalkarte* και το ελληνικού ενδιαφέροντος περιεχόμενό της, βλ. τα σχετικά κείμενα των Ε. Λιβιεράτου· Χρ. Μπούτουρα, Κ. Παπαδόπουλου· Ν. Πλούτογλου· Μ. Παζαργλή, στο: Ε. Λιβιεράτος (επιμ.), 2003, *Φύλλα χάρτη Βόρειας Ελλάδας...*, ό.π.. Επίσης, βλ. Boutoura C., G. Dalas, 2007, “A digital study on the ‘Generalkarte’ relief representation”, *e-Perimetron*, 2, 1, 9-30 και Koussoulakou A., A. Tsorlini, C. Boutoura, 2011, “On the *Generalkarte* coverage of the northern part of Greece and its interactions with the relevant subsequent Greek map series”, *e-Perimetron*, 6, 1, 46-56. Η σειρά φύλλων χάρτη 200.000 (κλίμακα 1:200.000), ελληνόγλωσσα φύλλα της οποίας ήταν σε χρήση στην Ελλάδα, όπως και στις γειτονικές μας χώρες, μέχρι τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο (βλ. π.χ. Βουλγαρικές, σερβικές, τουρκικές, γερμανικές και ιταλικές εκδόσεις).

στον “ζωτικό χώρο” της Μεγάλης Ιδέας.⁶⁷

Μετά τη λήξη του ατυχούς ελληνοτουρκικού πολέμου των τριάντα ημερών, το 1897, μια πολυεθνική επιτροπή από τη Βρετανία, Γαλλία, Ρωσία, Αυστροουγγαρία, Γερμανία, Ιταλία, Τουρκία και Ελλάδα,⁶⁸ ανασχεδιάζει στη Θεσσαλία τη χάραξη των συνόρων του 1881, σύμφωνα με το πρώτο άρθρο της συνθήκης ειρήνης της Κωνσταντινούπολης, χωρίς σημαντικές απώλειες για την Ελλάδα.⁶⁹

Εικ. 16. Η αυτοδύναμη ελληνική χαρτογραφία μετά το 1897. Η κάλυψη φύλλων χάρτη της σειράς 1:75000.

Η περίοδος της διοίκησης της *Χαρτογραφικής* από τον Μεσσαλά ήταν από τις πλέον παραγωγικές στις εργασίες πεδίου, ιδιαίτερα για την προετοιμασία, από το 1906, των φύλλων χάρτη της Θεσσαλίας σε σμίκρυνση 1 εκατοστό στο χάρτη προς 750 μέτρα στο έδαφος.⁷⁰ Ο Μεσσαλάς συντονίζει την εκτύπωση των φύλλων του χάρτη αυτού στη Βιέννη,⁷¹ ενώ λίγο πριν τους Βαλκανικούς Πολέμους, το 1909, και μέχρι το Μακεδονικό Μέτωπο του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, το 1917, γίνονται ελληνόγλωσσες ανατυπώσεις φύλλων της *Generalkarte* περιοχών ελληνικού εν-

⁶⁷ Για περισσότερα στο θέμα αυτό και για τη δράση των αξιωματικών «χαρτογράφων» της *Χαρτογραφικής* (μεταξύ των οποίων και ο Παύλος Μελάς) στην Εθνική Εταιρία, τον Μακεδονικό Αγώνα, τον Στρατιωτικό Σύνδεσμο και άλλου, βλ. Πλούτογλου, Παζαρλή, Παπαδόπουλος, 2004, ό.π., Λιβιεράτος, 2009 και 2011, ό.π.

⁶⁸ Την ελληνική αντιπροσωπεία αποτελούσαν ο διπλωμάτης Γ. Φοντάνας (πρόξενος στο Μοναστήρι το 1890), ο ταγματάρχης του Μηχανικού Ναπολέων Σωτήλης, ο γραμματέας Παπαδιαμαντόπουλος και ο ανθυπίαρχος Γεώργιος Βάσσοσ. Βλ. Λιβιεράτος, 2009, ό.π.

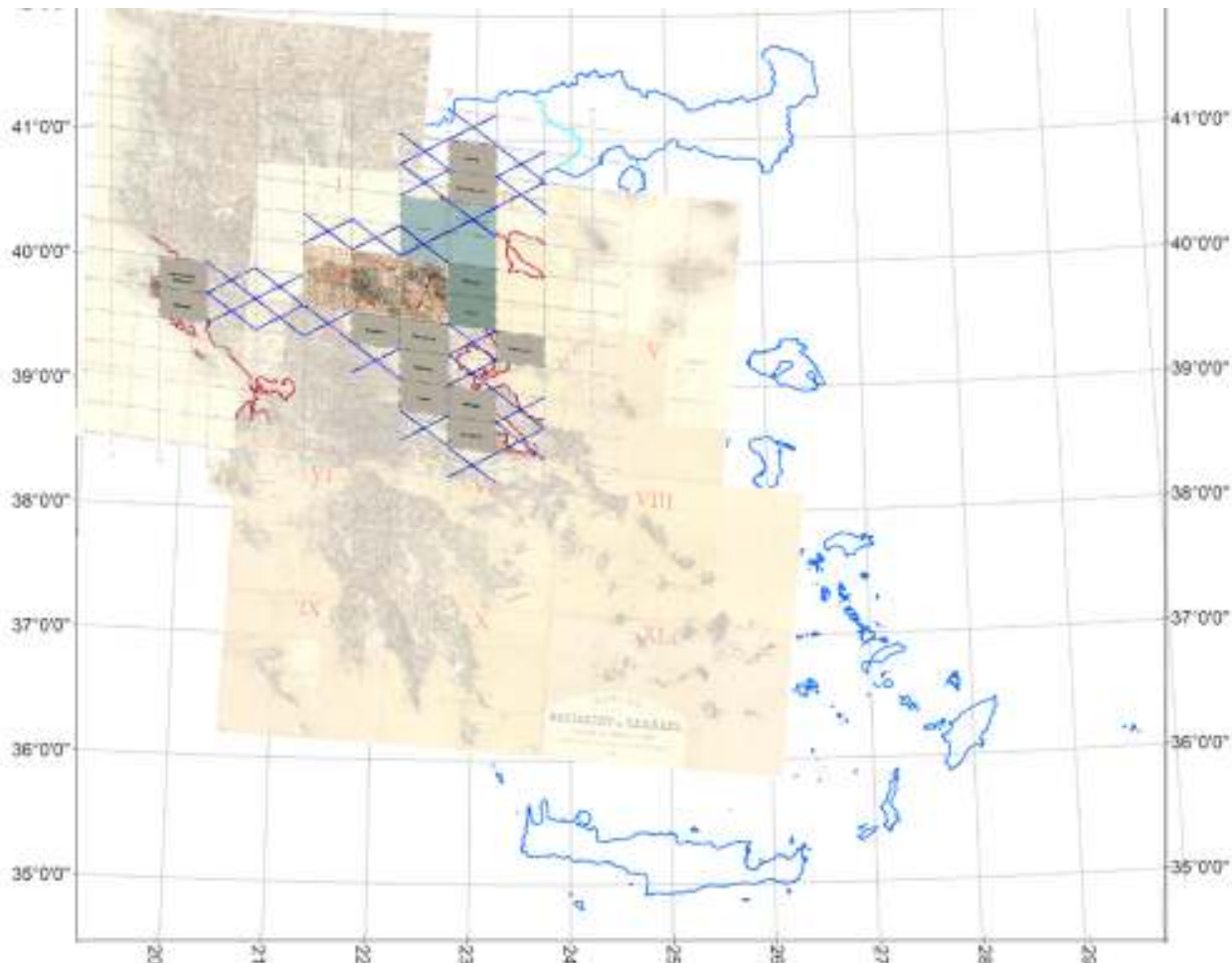
⁶⁹ Βλ. την επανέκδοση, τότε, του χάρτη της Ηπείρου και Θεσσαλίας του Kierpert.

⁷⁰ Η λεγόμενη σειρά 75.000 (κλίμακα 1:75.000) στα πρότυπα της αντίστοιχης σειράς του αυστριακού στρατιωτικού «Ειδικού χάρτη» (*Spezialkarte*), βλ. Λιβιεράτος, 2003 και 2009, ό.π., στην οποία περιλαμβάνεται και η επικαιροποίηση των χαρτών της χαρτογράφησης Μαυροκορδάτου (1887-1889) στην περιοχή Δομοκού.

⁷¹ Με το Βιεννέζικο στρατιωτικό Γεωγραφικό Ινστιτούτο η *Χαρτογραφική* θα διατηρήσει επιχειρησιακούς δεσμούς συνεργασίας μέχρι το 1917.

διαφέροντος, κυρίως της Μακεδονίας, από ιδιωτικούς αθηναίους εκδοτικούς οίκους, όπως του Γ. και Κ. Κοντογόνη.

Οι χάρτες της *Χαρτογραφικής*, που θα παραχθούν κατά τη διοίκηση Μεσσαλά και ιδιαίτερα τα “θεσσαλικά” φύλλα χάρτου θα αποτελέσουν τη “χαρτογραφική αιχμή του δόρατος” του στρατεύματος στην πορεία από τα θεσσαλικά σύνορα και τη Μελούνα προς την Ήπειρο και τη Μακεδονία, το 1912 (Εικ. 17).

Εικ. 17. Χαρτογραφική Υπηρεσία (περίοδος Κοντόσταυλου - Μεσσαλά).
Οι χάρτες των Βαλκανικών Πολέμων.

Ευχαριστίες

Οι εικόνες των χαρτών, που έχουν προσαρμοστεί βέλτιστα (Ε.Λ.) σε σύγχρονο ακτογραμμικό χάρτη της Ελλάδας (Χρυσούλα Μπούτουρα) προέρχονται από τις συλλογές χαρτών: Σύλβιας Ιωάννου (Εικ. 1)· ΕΛΙΑ - ΜΙΕΤ, Μάνου Χαριτάτου (Εικ. 2, 3, 6, 11, 12, 14, 15)· David Rumsay (Εικ. 5)· ΕΚΕΧΧΑΚ, ΓΥΣ (Εικ. 7, 8)· Δημήτρη Τσούμα (Εικ. 7, 9, 10). Τις ενώσεις των φύλλων χάρτη των Εικ. 12, 14, 15, 16, 17 έχει επιμεληθεί η Νόπη Πλούτογλου.